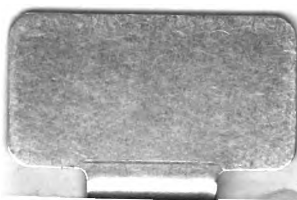

VE RI
TAS

श्रीमद्-भगवद्-गौतमबुद्ध-भाषितं

धर्म्मपदम्

श्रीमत्-हरिहरानन्द-आरण्य-स्वामिना

पुनर्ग्रथितम्

कापिलाश्रमात् वितरणार्थं

श्रीमत्स्वामि-सच्चिदानन्द-आरण्येन

प्रसिद्धं नीतम्

कापिलाश्रमः, नयासराइ पोष्ट, हुगलि।

THE DHARMMAPADA

OF BHAGAVAD-GAUTAMA BUDDHA

RENDERED IN SANSKRIT VERSE BY

SVÁMÍ HARIHARÁNANDA ÁRAṆYA

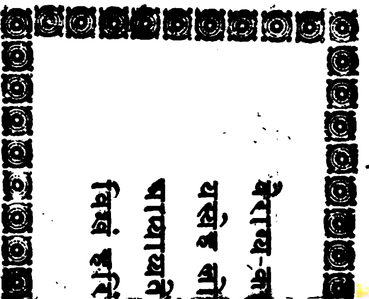
PUBLISHED FOR FREE DISTRIBUTION

FROM THE KÁPILÁSRAMA BY

SVÁMÍ SACHCHIDÁNANDA ÁRAṆYA

THE KÁPILÁSRAMA, P. O. NAYÁSARÁI, HUGLI.

संवत् १९६१। 1905.

शुभाश्रमपदं रम्य
सांख्य-योग-श्रुति
तटे सुरतरङ्गिण्या
मुमुक्षुपदसंस्थान

C K Lanman

To The Principal
or Professor of Sanskrit
Harvard University
U.S. AMERICA

From
the Kapilasram
Nayasarai P.O.
Hugli INDIA

श्रीमद्-भगवद्-गौतमबुद्ध-भाषितं

धर्म्मपदम्

श्रीमत्-हरिहरानन्द-आरण्य-स्वामिना

पुनर्ग्रथितम्

कापिलाश्रमात् वितरणार्थं

श्रीमत्स्वामि-सच्चिदानन्द-आरण्येन

प्रासिद्धं नीतम्

कापिलाश्रमः, नयासराइ पोष्ट, हुगलि ।

संवत् १९६१ ।

THE DHARMMAPADA

OF

BHAGAVAD-GAUTAMA BUDDHA

RENDERED IN SANSKRIT VERSE

BY

SVÁMÍ HARIHARÁNANDA ÁRAṆYA

PUBLISHED FOR FREE DISTRIBUTION

FROM THE KÁPILÁŚRAMA BY

SVÁMÍ SACHCHIDÁNANDA ÁRAṆYA

THE KÁPILÁŚRAMA, P. O. NAYÁSARÁI, HUGLI.

1905.

PRINTED BY
ŚAŚIBHŪSHAṆA KṚITIRATNA
BHAṬṬÁCHÁRYYA
AT THE GIRIŚA-VIDYÁRATNA PRESS,
24, GIRIŚA-VIDYÁRATNA'S LANE;
CALCUTTA.

Dhammapada,

PREFACE TO THE DHARMMAPADA.

1. In compiling this work care has been taken to make the Sanskrit verses resemble as closely as possible to their originals in Páli. There are many cases in which only change of the words into their Sanskrit forms was necessary, but in others some alterations were to be made to bring them within the rules of Sanskrit prosody.

2. The Doctrine of Nirváṇa is very little undersood by modern scholars. Dr. Rájendralála Mitra in speaking about nirváṇa says "I had made long extracts in illustration of how it is at one time made equivalent to eternal matter—a *primordia cæca*, or the abode of eternal bliss, or exemption from transmigration ; and at another time a *positive nothing* or *nihility* ; but as I find I would be, after all in the same predicament as honest Cicero, when he said, 'though I have translated the Timæus of Plato, I do not understand it.........' (Lalita Vistara, p. 31)." Even *Bhikshus* and Sannyásins of the present time understand very little about it, and very few among them strive for its attainment. Therefore, a re'sume' of the subject will not be out of place here.

3. Nirváṇa and puṇya, that is, the higher *dharmma* and the lesser *dharmma*, as we find in this book and in the older books of *Ṛi*shis on the subject, are essentially the same. The names nirváṇa, vimoksha, kaivalya, śánti, mukti (Tibetian *Mya* nan la*s* *ḥ*da*s* pa, *i. e.* passed away from misery and sorrow) are indiscriminately used by both the Árshas (*i. e.*, followers of the *Ri*shis) and the Buddhists. The means for the attainment of nirváṇa are the same in both the creeds. In Dharmmapada, Ch. X. 16 we find śraddhá (love and admiration for the path), śíla (virtuousness), vírya (incessant effort), smriti (constant remembrance), samádhi (state of meditation in which the object meditated upon is only apprehended, and when all other apprehensions are absent), and dharmma pravinišchaya (wisdom about the higher *dharmma*) are spoken of as the means by which nirváṇa can be attained. Patañjali also says the same thing. In Páda I. Aphorism xx of his book Śraddhá, Vírya, Smriti, Samádhi and Prajñá are spoken of as the means. The minor virtues necessary for nirváṇa,

such as maitrí,* karuṇá, muditá, upekshá, ahiṁsá, satya, brahma-charya, &c. though counted in different sets by the Áryas and the Buddhists are practically the same. Hence it must be clear that since the path is the same, the goal must be the same.

4. Buddha defines nirváṇa as a state of the greatest bliss (nibbáṇam paramam sukham, 'natthi santi param sukham' Dhp. XV. 6, 7). By greatest bliss no one can mean total annihilation. By such words as S'únyarúpa (like void) &c., some sects of the Buddhists would have us believe that nirváṇa is total annihilation, but as we shall see afterwards these sects were of later growth.

5. Nirváṇa is the last stage of Samádhi in which the *chittam* (that portion of the mind which knows, wills about, and retains the impressions of non-self objects : vedaná and vijñána of the Buddhists) being without the least activity, returns to its inconceivable potential state, while the self-conscious principle in us seems unclouded by non-self apprehensions. This particular state of pure self-consciousness may be shown to be the state of the greatest bliss, but space will not allow us to expand on the matter.

6. To make the subject clear, we shall explain it according to the light of the Sáṅkhya philosophers who are the most cogent of arguers. According to the Sáṅkhyas, the ultimate state of all non-self existences (matter and mind) is *Avyakta* (*i.e.* the inconceivable or potential state). In the phenomenal state, we find in every phenomenon some form of activity. Activity is followed by apprehension and is preceded by its particular potential state (as distinguished from *Avyakta* the general potential state of all). Sáṅkhyas name the activity *Rajas* (Mutable Principle), the following apprehended state *Sattvam* (Sentient Principle), and the particular potential state *Tamas* (Insentient Principle). The ultimate state being inconceivable, they explain all phenomena by *Sattvam*, *Rajas*

* Maitrí is the culture of friendly feeling towards all (either friend or foe) who are happy. Karuna is compassion towards all (friend or foe) who are unhappy. Muditá is the culture of goodwill towards all good men, be they of your own or of a different faith. Upeksha is not minding the shortcomings others. Ahiṁsa is not giving pain to any living being. Satya is truthfulness. Brahmacharya is continence.

and *Tamas*. There is no beating about the bush in it. The ordinary absurd notions about matter and mind are done away with in this view. Though these three principles explain the non-self existences, the consciousness of Pure Self is not explained by them.

7. Activity may bring about the *sentient state*, but can never be the sole constituent of it. In fact the sentient state is 'activity illuminated.' The illuminant in this case must be a self-conscious principle. This the Sáṅkhyas term *Purusha* or *Chit** (*i. e.* a state of being in which self cognizes only self). When there is no activity of the *chittam* either from internal or from external causes, and when the causes of activity are removed once for all, the *chittam* permanently goes to the *Avyakta* state. This is nirváṇa. In it therefore, a part of us ('us' in the ordinary sense) becomes extinct ; leaving the Conscious Element in us untainted, as it were, by all non-self apprehensions. So the nihilistic and non-nihilistic definitions of nirváṇa are both compatible. Nirváṇa is not a mere imaginary *summam bonum*. Instructions with miuute details and rationale for its culture are to be found in all the Philosophical Systems.

---

* It is impossible to enter into the spirit of Indian Philosophy without a clear notion of what *Chit* means. There is no English word which fully expresses its meaning. Our ordinary personality is a *confection* of these three feelings. *viz.* 'I know,' 'I act,' and 'I retain (by the retentive faculty).' These three feelings imply correlation with extraneous non-self stimulation. When by a peculiar state of meditation (Samadhi) our connection with extraneous stimulation is broken, when we cease to know, to will about, and to retain the impressions of, all non-self objects, then that state of the Knowing Principle in us is called *Chit*. *Chit* may be termed the Conscious Element. Our ordinary self-conciousness being dependant on non-self stimulations, is intermediate between the Conscious Element and the Unconcious Elements (*i. e.* The Avyakta or the primordial state of non-self existences). This intermediate state of our ordinary self is termed *Buddisattva* by the Arshas and Viññana or Vijñana skandha by the Buddhists. This becomes extinct in nirvana, but not the primordial state of consciousness or *Chit*. This state is the 'Greatest Bliss' of the Buddhists and *Kaivalya* or *Chidananda* of the Arshas. *Chit* may be defined as the 'metapsychical' state of consciousness (*cf.* the term 'metetherial' in F. W. H. Meyers' Human Personality, vol. i. p. xix.)

8. Buddha did not say anything new about the culture of nirvána, but he did what is infinitely more difficult. He succeeded in attaining it. It was by his success that he could set mankind in his doctrine. In these transcendental matters, precept is of little value. It is by being a living example that any great impression can be made. Buddha being the perfect example of his cult, did not need have recourse to metaphysical speculations to impress his followers ; nor is metaphysics at all suitable for a popular faith.

9, It is, therefore, that Buddha chiefly taught the 'art' or the practical aspects of nirváṇa. In later times,after about the prophetic five hundred years, the nihilistic and other creeds began to crop up among his followers. His poetic biographers of this age made Buddha speak their own notions and connected him with possible and impossible merits.

10. During this time of great prosperity the admirers of Buddha, as is usually the case, began to differentiate him from old teachers and claimed originality for him. But Buddha did not himself do so. In Tevijja Sutta and Bráhmaṇadhámmika Sutta, for instances, he cites the Bráhmaṇas of old as models of virtue.

11. After prosperity came decline. The example of Buddha became less and less effective as a motive power. As time passed on, his followers became degenerated and many fanciful philosophies divided them into various sects. Buddhism was at this time like a grand mansion of which the dwellers were poor.

12. During this time public opinion in India began to veer round the preachers, who preached in the name of the *Rishis*. These Ársha revivalists did not refute the pure teachings of Buddha, but chiefly of the latter-day Buddhists.

13. Nirváṇa is for the few. The generality of mankind can only practise puṇya (Dhp. VI. 6). Puṇya is the lower rungs of the great ladder, which goes up to nirváṇa. By puṇya happiness in this and in the next world is gained (Dhp. I—16.) In this matter also there is no difference between the Buddhists and the Árshas. Buddha, it is true, spoke of ritualism (yajñas, &c.) as possessing little merit ; but so do the Árshas (for instance, we find in the Mahábhárata that a single truth is of greater merit than a thousand Aśvamedha sacrifices). It is also to be noted that,

in his teachings, Buddha said that ritualism is of comparatively little consequence, but did not altogether put it beyond the pale of meritorious actions. (*Vide* Bráhmaṇadhámmika Sutta.)

14. Buddha is blamed by many critics for fostering monasticism and mendicancy. Abuse of monasticism is no doubt undesirable, but Buddha is not to be found fault with for it. It is the innate tendency of every human institution to degeneracy which is really at fault. A Bhikshu, with the culture of *Dharmma* which is enjoined by Buddha is a veritable blessing to society. Abundance of such examples to follow, even if they can only be followed by the majority of mankind at a distance, is of far greater efficacy in improving the moral tone of a race than all the secular repressive measures. Buddha said that it is better to swallow red-hot balls of iron, than for a Bhikshu without adequate self-restraint, to live upon public charity. But, however pure the source, what stream flowing to a distance can help losing its purity ?

15. From this it will be evident that Buddhism is not a different religion but a sect of Ârshaism (or what is inaccurately termed Bráhminism), founded by a great leader. They are the branches of the same tree, and though after the lapse of ages they look like different trees, yet the same roots nourish them both.

16. Dharmmapada is in all probability, like many portions of the Tripiṭaka, the original teachings of Buddha. For detailed information on the subject, the reader is referred to Professor Max Müller's preface to his translation of the Dhammapada in The Sacred Books of the East, Vol. X.

Its simple and forcible language, its ennobling effect upon the mind, its pure and nonsectarian teachings prove that the author of Dhammapada must have been a great man who himself could do what he taught.

The Kápilásrama
April 1905

H. A.

शुद्धिपत्रम् ।

पृष्ठे	पंक्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
८	१८	प्रतीयनायस्य	प्रतीयमानस्य
८	५।१४।१८	मव	भव
८	२६	धनसञ्चय:—मूर्ति धारणा	धनसञ्चय:
९	१९	अन्तुन:	ईहित:
११	६	नाम्रयी	नाम्रयं
१८	५	अद्वैतात्मानुबोधितम्	अद्वयेदात्मबोधितम्

धम्मपदम् ।

ओं नमस्तस्मै भगवते अर्हते सम्यक्सम्बुद्धाय ।

यमकवर्ग: प्रथम: ।

मन:पूर्व्वङ्गमा धर्म्मा: मन:श्रेष्ठा मनोमया: ।
मनसा चेत्प्रदुष्टेन भाषते वा करोति वा ।
ततो दु:खमन्वेत्येनं चक्रवद्वहत:* पदम् ॥ १ ॥
मन:पूर्व्वङ्गमा धर्म्मा: मन:श्रेष्ठा मनोमया: ।
मनसा चेत्प्रसन्नेन भाषते वा करोति वा ।
तत: सुखमन्वेत्येनं छायेव ह्यनपायिनी ॥ २ ॥
अक्रोशीन्मामजैषीन्मां मेऽहार्षीदवधीच्च माम् ।
ये च तदुपनह्यन्ति वैरं तेषां न शाम्यति ॥ ३ ॥
अक्रोशीन्मामजैषीन्मां मेऽहार्षीदवधीच्च माम् ।
ये न तदुपनह्यन्ति† वैरं तेषूपशाम्यति ॥ ४ ॥
न हि वैरेण वैराणि शाम्यन्तीह कदाचन ।
अवैरेण च शाम्यन्ति एष धर्म्म: सनातन: ॥ ५ ॥
परे‡ च न विजानन्ति यंस्यामो वयमत्र हि ।
ये च तत्र विजानन्ति तत: शाम्यन्ति मेधगा:§ ॥ ६ ॥
शुभञ्च ह्यनुपश्यन्तं विहरन्तं वहिस्तथा ।
कुसीदं हीनवीर्य्यञ्च इन्द्रियेषु ह्यसंवृतम् ॥
भोजने चममात्राज्ञं मार: प्रसहते खलु ।
प्रसहते यथा वात: वृक्षमिव सुदुर्व्वलम् ॥ ७ ॥
अशुभमनुपश्यन्तं विहरन्तं वहिस्तथा ।
श्रद्धयारब्धवीर्य्यञ्च इन्द्रियेषु सुसंवृतम् ॥
भोजने तत्र मात्राज्ञं मार: प्रसहते नहि ।
प्रसहते यथा वात: न शैलमिव पर्व्वतम् ॥ ८ ॥

---

* वहत: = वलीवर्द्दस्येत्यर्थ: ।

† चिन्तयन्तीत्यर्थ: ।

‡ बाला इत्यर्थ: ।

§ कलहा: इत्यर्थ: ।

वस्त्रमनिष्कषायो यः काषायं परिधास्यति ।
अपेतो दमसत्याभ्यां न स काषायमर्हति ॥ ९ ॥
यश्च वान्तकषायः स्यात् शीलेषु सुसमाहितः ।
उपेतो दमसत्याभ्यां स वै काषायमर्हति ॥ १० ॥
ये सारमतयोऽसारे सारे चासारदर्शिनः ।
ते सारं नाधिगच्छन्ति मिथ्यासङ्कल्पगोचराः ॥ ११ ॥
सारञ्च सारतो ज्ञात्वा असारञ्च ह्यसारतः ।
ते सारमधिगच्छन्ति सम्यक्सङ्कल्पगोचराः ॥ १२ ॥
यथागारञ्च दुश्छन्नं वृष्टिः समतिविध्यति ।
एवञ्चाभावितं चित्तं रागः समतिविध्यति ॥ १३ ॥
यथागारं न सुच्छन्नं वृष्टिः समतिविध्यति ।
नैवं सुभावितं चित्तं रागः समतिविध्यति ॥ १४ ॥
पापकृदुभयत्रैव इह प्रेत्य च शोचति ।
क्लिष्टं कर्म्मात्मनो दृष्ट्वा शोचति स विहन्यते ॥ १५ ॥
पुण्यकृदुभयत्रैव इह प्रेत्य च मोदते ।
दृष्ट्वात्मकर्म्मशुद्धिं स मोदते च प्रमोदते ॥ १६ ॥
पापकृदुभयत्रैव तपति प्रेत्य चेह च ।
पापं मया कृतञ्चेति तपति दुर्गतिङ्गतः ॥ १७ ॥
पुण्यकृदुभयत्रैव नन्दति प्रेत्य चेह च ।
पुण्यं मया कृतञ्चेति नन्दति सुगतिङ्गतः ॥ १८ ॥
चेद्भाषमाणो बहुसंहिताञ्च भवेन्नरो नो त्वपि तत्करो हि ।
श्रामण्यभाक् गाः गणयन् परेषां भवेत्स नो गोप इव प्रमत्तः ॥ १९ ॥
चेद्भाषमाणोऽबहुसंहिताञ्च भवेद्धि धर्म्मस्यानुधर्म्मचारी ।
रागञ्च दोषं ह्यपहाय मोहं समाप्तबोधः सुविमुक्तचित्तः ।
श्रामण्यभाग् वायिह वा ह्यमुत्र भवत्युपादानविहीनभिक्षुः ॥ २० ॥

अप्रमादवर्गो द्वितीयः ।

पदं मृत्योः प्रमादस्तु अप्रमादोऽमृतं पदम् ।
अप्रमत्ता म्रियन्ते न ये प्रमत्ताः यथा मृताः ॥ १ ॥
एतं विशेषतो ज्ञात्वा अप्रमादं हि पण्डिताः ।
अप्रमादे प्रमोदन्ते आर्य्याणां गोचरे* रताः ॥ २ ॥

---

* निर्व्वाणमार्गे ।

सातत्विकाः ध्यायिनस्ते नित्यं दृढपराक्रमाः ।
धीराः स्पृशन्ति निर्व्वाणं योगक्षेममनुत्तरम् ॥ ३ ॥
धृतिमत उत्थानवतः शुचिकर्म्मणश्च निशम्यकारिणः ।
संयतस्य धर्म्मजीविनोऽप्रमत्तस्य यशोऽभिवर्द्धते ॥ ४ ॥
उत्थानेनाप्रमादेन संयमेन दमेन च ।
द्वीपं* कुर्य्यान्मेधावी यमोघो नाभिकिरति ॥ ५ ॥
प्रमादमनुयुञ्जन्ति बाला दुर्म्मेधसो जनाः ।
अप्रमादञ्च मेधावी धनमिव रक्षति ॥ ६ ॥
प्रमादं मानुयुञ्जीत मा कामरतिसंस्तवम् ।
अप्रमत्तो हि वै ध्यायन् प्राप्नोति विपुलं सुखम् ॥ ७ ॥
प्रमादमप्रमादेन यदा नुदति पण्डितः ।
प्रज्ञाप्रासादमारुह्य अशोकः शोकिनीम्प्रजाम् ।
शैलस्थ इव भूमिष्ठान् धीरो बालानवेक्षते ॥ ८ ॥
अप्रमत्ताः प्रमत्तेषु सुप्तेषु बहुजागराः ।
हित्वा शीघ्राश्वद्यान्ति दुर्ब्बलाश्वं सुमेधसः ॥ ९ ॥
मघवा चाप्रमादेन देवानां श्रेष्ठतां गतः ।
अप्रमादं प्रशंसन्ति प्रमादो गर्हितः सदा ॥ १० ॥
अप्रमादरतो भिक्षुः प्रमादे भयदर्शी वा ।
संयोजनमणु स्थूलं अग्निरिव दहन् याति ॥ ११ ॥
अप्रमादरतो भिक्षुः प्रमादे भयदर्शी वा ।
अभव्यः परिहाणाय† निर्व्वाणस्यैव सोऽन्तिके ॥ १२ ॥

चित्तवर्गस्तृतीयः ।

दूरस्थं दुर्निवार्य्यञ्च चपलं स्पन्दनं मनः ।
ऋजुं करोति मेधावीषुकार इव तेजनम् ॥ १ ॥
मीन इव स्थले क्षिप्त उदकौकत उद्धृतः ।
परिस्पन्दति हातुं हि चित्तं मारधेयं‡ तथा ॥ २ ॥

---

* आत्मार्थं द्वीपं कुर्य्याद् यमविद्यौघः न प्लावयतीत्यर्थः ।
† सन्मार्गाद्भ्रंशायोग्य इत्यर्थः ।
‡ माराधिकारम् ।

सुदुर्निग्रहस्येव यत्रकामनिपातिनः ।
चित्तस्य दमथः साधुः, चित्तं दान्तं सुखावहम् ॥ ३ ॥
सुनिपुणं सुदुर्दृशं यत्रकामनिपाति च ।
चित्तं रक्षेत मेधावी चित्तगुप्तं सुखावहम् ॥ ४ ॥
दूरङ्गमाशरीरश्च एकचरङ्गुहाशयम् ।
संयंस्यन्ति च ये चित्तं मुच्यन्ते मारबन्धनात् ॥ ५ ॥
अनवस्थितचित्तस्य सद्धर्म्ममविजानतः ।
परिप्लवप्रसादस्य प्रज्ञा न परिपूर्य्यते ॥ ६ ॥
अनवस्रुतचित्तस्य अनन्वाहतचेतसः* ।
पुण्यपापप्रहीणस्य न चास्ति जाग्रतो भयम् ॥ ७ ॥
कायं कुम्भोपमं ज्ञात्वा चित्तन्तु नगरोपमम् ।
मारेण सह युध्येत स्थाप्यप्रज्ञायुधेन हि ।
तज्जितम्परिरक्षेत्तु स्यादनिवेशनःस्तथा ॥ ८ ॥
अचिरं बत कायोऽयं पृथ्वीमधिशयिष्यते ।
तुच्छस्थापितविज्ञानः निरर्थं काष्ठखण्डवत् ॥ ९ ॥
द्विट् द्विषम्प्रति यत्कुर्य्याद्वैरी वा पुनः वैरिणम् ।
पापीयांसन्ततः कुर्य्यात् मिथ्याप्रणिहितं मनः ॥ १० ॥
कुर्य्याताम् पितरौ तन्न अन्येऽपि ज्ञातकाश्च वा ।
श्रेयांसं वै ततः कुर्य्यात्सम्यक्प्रणिहितं मनः ॥ ११ ॥

पुष्पवर्गश्चतुर्थः ।

क इमां विजेष्यते पृथिवीं यमलोकमिमञ्च सदेवकम् ।
सुदेशितं को धर्म्मपदं कुशलः पुष्पमिव प्रचेष्यति ॥ १ ॥
शिष्यो (शिष्टः) विजेष्यत इमां पृथिवीं यमलोकञ्च सदेवकम् ।
सुदेशितं धर्म्मपदं कुशलः स पुष्पमिव प्रचेष्यति ॥ २ ॥
फेनोपमं कायमिमं विदित्वा मरीचिधर्म्मं ह्यभिसम्बुधानः ।
छित्त्वेव मारस्य तु पुष्पकाणि स्त्योरदृश्यत्वमपि प्रयायात् ॥ ३ ॥
पुष्पाणीव प्रचिन्वन्तं व्यासक्तमनसं नरम् ।
सुप्तं ग्रामं महौघवत् मृत्युरादाय गच्छति ॥ ४ ॥

---

* निश्चलचित्तस्य ।

† विरक्तः ।

पुष्पाणीव प्रचिन्वन्तं व्यासक्तमनसं नरम् ।
प्रसुप्तमिव कामेषु अन्तकः कुरुते वशम् ॥ ५ ॥
यथापि भ्रमरः पुष्पाद्वर्णगन्धावहेठयन् ।
रसमृच्छति चादाय एवं ग्रामे मुनिश्चरेत् ॥ ६ ॥
न परेषां विलोमानि न परेषां कृताकृतम् ।
आत्मनश्च ह्यवेक्षेत कृतानि चाकृतानि च ॥ ७ ॥
यथापि रुचिरं पुष्पं वर्णवच्च ह्यगन्धकम् ।
सुभाषिताऽफला चैवं भवति वाग्नकुर्व्वतः ॥ ८ ॥
यथापि रुचिरं पुष्पं वर्णवच्च सगन्धकम् ।
सुभाषिता च वागेवं कुर्व्वतः सफला भवेत् ॥ ९ ॥
पुष्पराशेर्यथा कुर्य्यात् मालागुणान् बहूनपि ।
एवं जातेन मर्त्त्येन कर्त्तव्यं कुशलं बहु ॥ १० ॥
न पुष्पगन्धः प्रतिवातमेति न चान्दनः तागरमल्लिको वा ।
सताञ्च गन्धः प्रतिवातमेति सर्व्वा दिशः सत्पुरुषः प्रवाति ॥ ११ ॥
चन्दनं तगरं वापि उत्पलमथ वार्षिकी* ।
एतेषां गन्धजातानां शीलगन्धो ह्यनुत्तरः ॥ १२ ॥
अल्पमात्रश्च गन्धोऽयं तागरश्चान्दनश्च यः ।
शीलवताञ्च यो गन्धो देवेषु वाति चोत्तमः ॥ १३ ॥
तेषां सम्पन्नशीलानाम् अप्रमादविहारिणाम् ।
सम्यगाज्ञाविमुक्तानां मारो मार्गं न विन्दति ॥ १४ ॥
यथा सङ्कारधाने हि राजपथे समुज्झिते ।
जायते तत्र पद्मञ्च शुचिगन्धं मनोरमम् ॥ १५ ॥
सङ्कारभूतेषु चैवमन्धभूतजनेषु च ।
सम्यक्सम्बुद्धश्रावकः प्रज्ञया चातिरोचते ॥ १६ ॥

बालवर्गः पञ्चमः ।

दीर्घा च जाग्रतो रात्रिः दीर्घं श्रान्तस्य योजनम् ।
बालानां दीर्घसंसारः सद्धर्म्ममविजानताम् ॥ १ ॥
चरन् चेन्नाधिगच्छेद्वा श्रेयांसं सममात्मनः ।
एकचर्य्यं दृढं कुर्य्यात् नास्ति बाले सहायता ॥ २ ॥

---

* पुष्पविशेषः ।

पुत्राः सन्ति धनं मेऽस्ति इति बालो विहन्यते ।
आत्मा च ह्यात्मनो नास्ति कुतः पुत्रः कुतो धनम् ॥ ३ ॥
यो बालो मन्यते बाल्यं पण्डितो वापि तेन सः ।
बालश्च पण्डितम्मन्यः बाल इत्युच्यते हि सः ॥ ४ ॥
अपि यावज्जीवं बालो पर्य्युपास्ते हि पण्डितम् ।
न स धर्म्मं विजानीयाद्दर्व्वी सूपरसं यथा ॥ ५ ॥
मुहूर्त्तमपि चेद्विज्ञः पर्य्युपास्ते हि पण्डितम् ।
क्षिप्रं धर्म्मं विजानीयात् जिह्वा सूपरसं यथा ॥ ६ ॥
बालश्चरति दुर्म्मेधाः अमित्रेणैव चात्मना ।
कुर्व्वन् तु पापकं कर्म्म यद्भवेत्कटुकं फलम् ॥ ७ ॥
न तत्कर्म्म कृतं साधु यत्कृत्वा ह्यनुतप्यते ।
अश्रुमुखः रुदन् यस्य विपाकं प्रतिसेवते ॥ ८ ॥
तच्च कर्म्म कृतं साधु यत्कृत्वा नानुतप्यते ।
प्रतीतः* सुमना यस्य विपाकं प्रतिसेवते ॥ ९ ॥
मधुवन्मन्यते बालो यावत्पापं न पच्यते ।
यदा च पच्यते पापं बालो दुःखं निगच्छति ॥ १० ॥
मासि मासि कुशाग्रेण बालो भुञ्जीत भोजनम् ।
न स सङ्ख्यातधर्म्माणां कलामर्हति षोड़शीम् ॥ ११ ॥
पापं कर्म्म कृतं सद्यः क्षीरमिव न मुच्यति† ।
भस्माच्छन्न इवान्वेति दहन् बालञ्च पावकः ॥ १२ ॥
यावदेव ह्यनर्थाय ज्ञप्तं‡ बालस्य जायते ।
हन्ति बालस्य शुक्लांशं मूर्द्धानमस्य पातयत् ॥ १३ ॥
बालोऽसद्भावनं§ ईच्छेत्पुरस्कारञ्च भिक्षुषु ।
आवासेषु तथैश्वर्य्यं पूजां परकुलेषु च ॥ १४ ॥
कृतं ममैव मन्येताम् गृहिप्रव्रजितावुभौ ।
ममैवातिवशौ तौ स्याम् कृत्याकृत्येषु केषुचित् ।
इति बालस्य सङ्कल्पः इच्छा मानश्च वर्द्धते ॥ १५ ॥
लाभोपनिषदन्या हि अन्या निर्व्वाणगामिनी ।

---

* प्रमुदितः ।

† न सद्यो विक्रीयत इत्यर्थः ।

‡ यावत् ज्ञप्तं भवति तावदनर्थाय जायते इत्यर्थः ।

§ अयथां विख्यातिमित्यर्थः ।

बुद्धस्य श्रावको भिक्षुः अभिज्ञायैवमेव तु ।
सत्कारं नाभिनन्देत विवेकञ्च समाश्रयेत् ॥ १६ ॥

पण्डितवर्गः षष्ठः ।

निधीनामिव वक्तारं यं पश्येद्वर्ज्यदर्शिनम् ।
निगृह्यवादि*मेधाविपण्डितं तादृशं भजेत् ।
श्रेयो भवेन्न पापीयः भजमानस्य तादृशम् ॥ १ ॥
अववदेदनुशिष्याच्च असभ्याच्च निवारयेत् ।
भवति स सतां प्रेयान् असतामप्रियस्तथा ॥ २ ॥
न भजेत्पापमित्राणि न पुरुषाधमानि च ।
भजेत्कल्याणमित्राणि पुरुषोत्तमानि च ॥ ३ ॥
धर्म्मपीती सुखं शेते विप्रसन्नेन चेतसा ।
आर्य्यप्रवेदिते धर्म्मे रमते पण्डितः सदा ॥ ४ ॥
नयन्त्युदं नेतृका अपीषुकारा नमयन्ति तेजनम् ।
दारु च नमयन्ति तक्षका दमयन्त्यात्मानं पण्डिताः ॥ ५ ॥
एकघनो यथा शैलः वातेन न समीरति ।
एवं निन्दाप्रशंसासु न सजन्ति च पण्डिताः ॥ ६ ॥
ह्रदो यथापि गम्भीरो विप्रसन्नो ह्यनाविलः ।
एवं धर्म्माणि च श्रुत्वा विप्रसीदन्ति पण्डिताः ॥ ७ ॥
सर्व्वत्र वै सत्पुरुषा व्रजन्ति न कामकामाश्च लपन्ति सन्तः ।
स्पृष्टोऽथ दुःखेन सुखेन वापि, नोच्चावचं दर्शयते विपश्चित् ॥ ८ ॥
न चात्महेतोर्न परस्य हेतोः, न पुत्रमिच्छेन्न धनं न राष्ट्रम् ।
नेच्छेदधर्म्मैर्हि निजां समृद्धिं प्रज्ञश्च शीली च स धार्म्मिकः स्यात् ॥ ९ ॥
अल्पकास्ते मनुष्येषु ये जनाः पारगामिनः ।
इतरास्तु प्रजाश्चाथ तीरमेवानुगच्छति ॥ १० ॥
खलु ये सम्यगाख्याते धर्म्मे धर्म्मानुवर्त्तिनः ।
दुस्तरं मृत्युधेयस्य पारमेष्यन्ति ते जनाः ॥ ११ ॥
कृष्णं धर्म्मं प्रहायाथ शुक्लञ्च भावयेद्बुधः ।
ओकादनोकमागम्य विवेके यत्र आरतिः† ॥ १२ ॥

---

* दोषस्य दर्शयिता ।

† आरतिः = मूखे दूरमम् = माध्यस्थमित्यर्थः । यत्र = विवेकस्थाने ।

तत्राभिरतिमिच्छेत्तु* हित्वा कामानकिञ्चनः ।
चित्तक्लेशैः स्वात्मानं पण्डितः परिदापयेत् ॥ १३ ॥
सम्बोध्यङ्गेषु वै येषां सम्यक् चित्तं सुभावितम् ।
आदानप्रतिनिःसर्गी अनुपादाय ये रताः† ।
क्षीणाश्रयाश्च लोके ते ज्योतिष्मत्परिनिर्वृताः ॥ १४ ॥

अर्हद्वर्गः सप्तमः ।

गताध्वनो विशोकस्य विप्रमुक्तस्य सर्व्वथा ।
सर्व्वग्रन्थिप्रहीणस्य परिदाहो न विद्यते ॥ १ ॥
उद्युञ्जन्ति रमन्ते न स्मृतिमन्तो निकेतने ।
हंसा इव सरो हित्वा ओकं जहति ते खलु ॥ २ ॥
येषां सन्निचयो‡ नास्ति ये परिज्ञातभोजनाः ।
शून्यरूपोऽनिमित्तश्च विमोक्षो यस्य गोचरः ।
इवाकाशे शकुन्तानां गतिस्तेषां दुरन्वया ॥ ३ ॥
यस्याश्रयाः परिक्षीणाः यश्चाहारे§ श्मनिःसृतः ।
शून्यरूपोऽनिमित्तश्च विमोक्षो यस्य गोचरः ।
शकुन्तानामिवाकाशे पदं तस्य दुरन्वयम् ॥ ४ ॥
यस्येन्द्रियाण्येव गतानि शान्तिमश्वा यथा सारथिना सुदान्ताः ।
प्रहीयमाणस्य निराश्रयस्य देवाश्च तस्य स्पृहयन्ति भाग्यम् ॥ ५ ॥
इन्द्रकीलोपमस्तादृक् पृथिवीसमसुव्रतः ।
विरुध्यते¶ यथा नो हि अपेतकर्द्दमो ह्रदः ।
न भवन्ति च संसारास्तादृशस्य तथार्हतः ॥ ६ ॥
मनः कर्म्म च शान्तञ्च शान्ता भवति वागपि ।
सम्यगाज्ञा‖विमुक्तस्य उपशान्तस्य तादृशः ॥ ७ ॥

---

* यत्र विवेकज्ञाने माध्यस्थ्यं तत्र अभिरतिमिच्छेदित्यर्थः ।
† अहङ्कारत्यागो त्यक्ता ये रमन्त इत्यर्थः ।
‡ धनसञ्चयः = मूर्खे आसवा ।
§ कवलङ्कारस्पर्शमनःसञ्चेतनाविज्ञानानीति आहाराः ।
¶ द्वन्द्वाविरोधी भवतीत्यर्थः ।
‖ आज्ञा = प्रज्ञा ।

अश्रद्धोऽकृतज्ञो* ह्यकुभज्ञः सन्धिच्छित्+श्चैव यो नरः ।
हतावकाशो वान्ताशः‡ स वायुत्तमपूरुषः ॥ ८ ॥
ग्रामे वा यदि वारण्ये जलनिम्नेऽपि वा स्थले ।
विहरन्ति यतोऽर्हन्तः सा भूमी रमणीयिका ॥ ९ ॥
रमणीयान्यरण्यानि येषु न रमते जनः ।
वीतरागाश्च रंस्यन्ते ये न कामगवेषिणः ॥ १० ॥

सहस्रवर्गः अष्टमः ।

सहस्रमपि चेद्वाचः अनर्थपदसंहिताः ।
एकमर्थपदं श्रेयः यत् श्रुत्वा ह्युपशाम्यति ॥ १ ॥
सहस्रमपि चेद्गाथा अनर्थपदसंहिताः ।
एकगाथापदं श्रेयः यत् श्रुत्वा ह्युपशाम्यति ॥ २ ॥
शतं भाषेत गाथानां योऽनर्थपदसंहिताः ।
एकं धर्म्मपदं श्रेयः यत् श्रुत्वा ह्युपशाम्यति ॥ ३ ॥
यः सहस्रं सहस्रेण संग्रामे मानुषाञ्जयेत् ।
यो जयेदेकमात्मानं स संग्रामजिदुत्तमः ॥ ४ ॥
आत्मा वै विजितः श्रेयान् न येयमितराः प्रजाः ।
आत्मदान्तस्य पुंसश्च नित्यं संयतचारिणः ॥ ५ ॥
नैव देवो न गन्धर्व्वो न मारो ब्रह्मणा सह ।
जितमपजितं कुर्य्यात् तथारूपस्य जन्तुनः ॥ ६ ॥
मासे मासे सहस्रेण यो यजेत शतं समाः ।
यश्चैकं भावितात्मानं मुहूर्त्तमपि पूजयेत् ।
तदेव पूजनं श्रेयः हुताच्च शतवार्षिकात् ॥ ७ ॥
यश्च वर्षशतं जन्तुरग्निं परिचरेद्वने ।
यश्चैकं भावितात्मानं मुहूर्त्तमपि पूजयेत् ।
तदेव पूजनं श्रेयः हुताच्च शतवार्षिकात् ॥ ८ ॥
लोके इष्टं हुतं किञ्चित्पुण्यापेक्षो यजेत यत् ।
संवत्सरं न तत्सर्व्वं चतुर्भागमथार्हति ।
श्रेयस्यृजुगतानाञ्च साधूनामभिवादना ॥ ९ ॥

---

* निर्व्वाणवित् ।

† संसारसन्धिच्छित् ।

‡ हतावकाशः = कुशलाकुशलयोः समः । वान्ताशः = निराशः ।

अभिवादनशीलस्य नित्यं वृद्धापचायिनः ।
चत्वारो धर्म्मा वर्द्धन्ते आयुर्वर्णः सुखं बलम् ॥ १० ॥
यश्च वर्षशतञ्जीवेद्दुःशीलो ह्यसमाहितः ।
एकाहं जीवितं श्रेयो ध्यायिशीलवतस्ततः ॥ ११ ॥
यश्च वर्षशतञ्जीवेद्दुष्प्रज्ञो ह्यसमाहितः ।
एकाहं जीवितं श्रेयो ध्यायिप्रज्ञावतस्ततः ॥ १२ ॥
कुसीदो हीनवीर्य्यश्च जीवेद्वर्षशतन्तु यः ।
वीर्य्यं प्रारभमाणस्य श्रेय एकाहजीवितम् ॥ १३ ॥
यश्च वर्षशतञ्जीवेदपश्यन्नुदयव्ययौ* ।
एकाहं जीवितं श्रेयः पश्यत उदयव्ययौ ॥ १४ ॥
यश्च वर्षशतञ्जीवेदपश्यन्नमृतं पदम् ।
एकाहं जीवितं श्रेयः पश्यतो ह्यमृतं पदम् ॥ १५ ॥
यश्च वर्षशतञ्जीवेदपश्यन् धर्म्ममुत्तमम् ।
एकाहं जीवितं श्रेयः पश्यतो धर्म्ममुत्तमम् ॥ १६ ॥

पापवर्गः नवमः ।

अभित्वरेत कल्याणे पापाच्चित्तं निवारयेत् ।
तन्द्रितं कुर्व्वतः पुण्यं पाप्मनि रमते मनः ॥ १ ॥
पापञ्चेत्पुरुषः कुर्य्यात् न तत्कुर्य्यात् पुनः पुनः ।
तस्मिन् छन्दं† न कुर्य्याद्धि दुःखः पापस्य सञ्चयः ॥ २ ॥
पुण्यञ्चेत्पुरुषः कुर्य्यात्कुर्य्यादेतत् पुनः पुनः ।
तस्मिंश्छन्दञ्च कुर्य्याद्धि सुखः पुण्यस्य सञ्चयः ॥ ३ ॥
भद्रम्पश्यति पापोऽपि यावत्पापं न पच्यते ।
यदा च पच्यते पापं पापः पापानि पश्यति ॥ ४ ॥
पापं पश्यति भद्रोऽपि यावद्भद्रं न पच्यते ।
यदा च पच्यते भद्रं भद्रो भद्राणि पश्यति ॥ ५ ॥
मा पापमवमन्येत न मां तदागमिष्यति ।
उदबिन्दुनिपातेन उदकुम्भोऽपि पूर्य्यते ।
स्तोकं स्तोकमथाचिन्वन् पापं बालोऽपि पूर्य्यते ॥ ६ ॥
मा पुण्यमवमन्येत न मां तदागमिष्यति ।

---

* आगमापायौ भूतानां विक्रियेत्यर्थः ।
† छन्दम् = अभिलाषम् ।

उदबिन्दुनिपातेन उदकुम्भोऽपि पूर्य्यते ।
स्तोकं स्तोकमपाचिन्वन् पुण्यं धीरोऽपि पूर्य्यते ॥ ७ ॥
वणिगिव भयं मार्गमल्पसार्थो महाधनः ।
विषवज्जीवितुकामः पापानि परिवर्ज्जयेत् ॥ ८ ॥
पाणौ व्रणो यदि न स्याद्धरेद्धि पाणिना विषम् ।
नाव्रणो विषमन्वेति नास्ति पापमकुर्व्वतः ॥ ९ ॥
यथाप्रदुष्टाय नराय दुष्येत् शुद्धाय चानङ्गनपुद्गलाय ।
प्रत्येति बालञ्च तमेव पापं यथा रजस्तु प्रतिवातमस्तम् ॥ १० ॥
गर्भमेके प्रपद्यन्ते निरयं पापकर्म्मिणः ।
स्वर्गं सुगतयो यान्ति परिनिर्व्वान्त्यनाश्रवाः ॥ ११ ॥
न चान्तरीक्षे न समुद्रमध्ये न पर्व्वतानां विवरं प्रविश्य ।
न विद्यते सो जगति प्रदेशः स्थितः प्रमुच्येत हि यत्र पापात् ॥ १२ ॥
न चान्तरीक्षे न समुद्रमध्ये न पर्व्वतानां विवरं प्रविश्य ।
न विद्यते सो जगति प्रदेशः यत्र स्थितं नो प्रसहेत मृत्युः ॥ १३ ॥

दण्डवर्गः दशमः ।

सर्व्वे त्रसन्ति दण्डाय सर्व्वे मृत्योर्बिभ्यति ।
आत्मानमुपमां कृत्वा न हन्यात् न च घातयेत् ॥ १ ॥
सर्व्वे त्रसन्ति दण्डाय सर्व्वेषां जीवितं प्रियम् ।
आत्मानमुपमां कृत्वा न हन्यात् न च घातयेत् ॥ २ ॥
सुखकामानि भूतानि दण्डेन विहिनस्ति यः ।
सुखं न लभते प्रेत्य आत्मनः सुखमेषयन् ॥ ३ ॥
सुखकामानि भूतानि दण्डेन न हिनस्ति यः ।
सुखं स लभते प्रेत्य आत्मनः सुखमेषयन् ॥ ४ ॥
यतः प्रतिवदेयुः त्वां मा कञ्चित्परुषमवदीः ।
प्रतिदण्डाः स्पृशेयुः त्वां दुःखा संरम्भिणी कथा ॥ ५ ॥
चेदीरयसि नात्मानं कांस्यमुपहतं यथा ।
एष प्राप्तोऽसि निर्व्वाणं संरम्भस्ते न विद्यते ॥ ६ ॥
यथा दण्डेन गोपालः गाः प्राजयति गोचरम् ।
प्राणिनाञ्च जरामृत्यू आयुः प्राजयतस्तथा ॥ ७ ॥
अथ पापानि कर्म्माणि कुर्व्वन् बालो न बुध्यते ।
स्वैः कर्म्मभिर्हि दुर्मेधाः तप्यते अग्निदग्धवत् ॥ ८ ॥

यो दण्डेन चादण्डेषु अप्रदुष्टेषु दुष्यति ।
अन्यतरत् दशानां स स्थानं क्षिप्रं निगच्छति ॥ ९ ॥
वेदनां परुषां ग्लानिं शरीरस्य च भेदनम् ।
गुरुकं वापि चाबाधं चित्तक्षेपं तथाप्नुयात् ॥ १० ॥
उपसर्गञ्च राज्ञो वा अभ्याख्यानञ्च दारुणम् ।
प्रभञ्जनञ्च भोगानां ज्ञातीनां वा परिक्षयः ॥ ११ ॥
आगारांण्यथवा चास्य अग्निर्दहति पावकः ।
भेदात्कायस्य दुष्प्रज्ञः निरयं स प्रपद्यते ॥ १२ ॥
न नग्नचर्य्या न जटा न पङ्कं नोपोषणं स्थण्डिलशायिता वा ।
रजश्छदिश्चोत्कुटिकल्पधानं* पुनन्ति मर्त्यं ह्यवितीर्णकाङ्क्षम् ॥ १३ ॥
शान्तश्च दान्तः समलङ्कृतोऽपि यो ब्रह्मचारी शममाचरेद्धि ।
भूतेषु दण्डं नियतो निधाय† स ब्राह्मणः स श्रमणः स भिक्षुः ॥ १४ ॥
पुरुषो ह्रीनिषेधो‡ऽस्मिन् लोके कश्चिन्नु विद्यते ।
न प्रबोधति यो निन्दामश्वो भद्रः कशामिव ॥ १५ ॥
भद्रो यथाश्वः कशया विसृष्टः आतापिसंवेगिन एव चेत§ ।
श्रद्धाशीलवीर्य्यैश्च समाधिना च तथा च धर्म्मप्रविनिश्चयेन ।
सम्पन्नविद्याचरणास्तु दुःखं प्रतिस्मृता¶ हास्यथ चायनल्पम् ॥ १६ ॥

जरावर्गः एकादशः ।

को नु हासः किमानन्दः नित्यं प्रज्वलिते|| सति ।
गवेषयथ दीपं न अन्धकारेण चावृताः ॥ १ ॥
पश्य चित्रीकृतं बिम्बमरुष्कायं समुच्छ्रितम्** ।
आतुरं बहुसङ्कल्पं यस्य नास्ति ध्रुवं स्थितिः ॥ २ ॥

---

* उत्कुटिकल्पधानं = निषण्णस्थितिरूप-तपः ।

† हित्वा ।

‡ ह्रीनिषेधः = ह्रिया निषिद्धकर्म्मविरतो यः सः कश्चित्पुरुषो विद्यते यो निन्दां न प्रबोधति यथा भद्रोऽश्वः कशां न प्रबोधतीत्यर्थः ।

§ इत = यूयम् भवतेत्यर्थः ।

¶ प्रतिस्मृताः = साततिकस्मृतिशीलाः ।

|| रागादाविक्षुब्धः ।

** समुच्छ्रितम् अरुष्कायम् = व्रणत् अस्थिपुञ्जमित्यर्थः ।

परिजीर्णमिदं रूपं रोगनिडं प्रभङ्गुरम् ।
भिद्यते पूतिसन्दोहो मरणान्तं हि जीवितम् ॥ ३ ॥
यानि शरद्यपास्तानि अलाबूनि लिमानि च ।
कापोतकानि चास्थीनि पश्यतस्तानि का रतिः ॥ ४ ॥
नगरङ्कृतमस्थ्नां हि मांसलोहितलेपनम् ।
यत्र जरा च मृत्युश्च मानो म्रचस्तथाहितः * ॥ ५ ॥
जीर्य्यन्ति राज्ञां हि रथाः सुचित्राः अथो शरीरन्तु जरामुपैति ।
सताञ्च धर्म्मो न जरामुपैति सन्तश्च सद्भ्यो हि निवेदयन्ति ॥ ६ ॥
अल्पश्रुतो बलीवर्द्द इव पुमान् हि जीर्य्यति ।
मांसानि तस्य वर्द्धन्ते प्रज्ञा तस्य न वर्द्धते ॥ ७ ॥
अनेकजातिसंसारं प्राधाविषमनिर्विशन् † ।
गृहकारङ्गवेषयन् दुःखा जातिः पुनः पुनः ॥ ८ ॥
गृहकारक ! दृष्टोऽसि गेहं कर्त्तासि नो पुनः ।
सर्व्वास्ते पार्श्वका भग्ना गृहकूटं विसंस्कृतम् ‡ ।
विसंस्कारगतं § चित्तं तृष्णानां क्षयमध्यगात् ॥ ९ ॥
चरित्वा ब्रह्मचर्य्यं न अलब्ध्वा यौवने धनम् ।
नश्येत् जीर्ण इव क्रौञ्चः क्षीणमत्स्ये च पल्वले ॥ १० ॥
चरित्वा ब्रह्मचर्य्यं न अलब्ध्वा यौवने धनम् ।
पुराणानि ह्यनुस्मरन् शेतेऽतिक्षीणचापवत् ॥ ११ ॥

आत्मवर्गः द्वादशः ।

जानीयात्प्रियमात्मानं चेत् कुर्य्यात्तं सुरक्षितम् ।
एषां यामं त्रयाणान्तु पण्डितः प्रतिजागृयात् ॥ १ ॥
प्रथममेव चात्मानं प्रतिरूपे ¶ निवेशयेत् ।
अथान्यमनुशिष्याद्धि एवं क्लिश्येन्न पण्डितः ॥ २ ॥

---

* यत्र नगरे मदादय आहिता इत्यर्थः । म्रक्षः = कपटता ।

† प्राधाविषम् = (मूले सन्धाविसं), प्रकृष्टरूपेण अधाविषम् = जन्मसंसारगतौ विक्रियमाणोऽहमासमित्यर्थः । अनिर्विशन् = गृहकारमविन्दन् ।

‡ विसंस्कृतम् = विनष्टम् ।

§ विसंस्कारगतम् = निर्वृतम् ।

¶ प्रतिरूपे = समये कर्त्तव्यकर्म्मणि इत्यर्थः ।

आत्मानञ्चेत्तथा कुर्य्यात् यथान्यमनुशास्ति वै।
सुदान्तो दमयेदन्यान् आत्मा हि किल दुर्द्दम: ॥ ३ ॥
आत्मा हि आत्मनो नाथ: नाथ: स्यादपरो हि क: ।
आत्मनैव सुदान्तेन नाथं लभेत दुर्लभम् ॥ ४ ॥
आत्मनैव कृतं पापम् आत्मजमात्मसम्भवम् ।
दुर्म्मेधसं विमथ्नाति वज्र इवाश्मजं मणिम् ॥ ५ ॥
यस्य आत्यन्तदो:शील्यं मालु: शालमिवाततो ।
करोति स तथात्मानं यथा हिंडेनमिच्छति ॥ ६ ॥
सुकराणि ह्यसाधूनि आत्मनश्चाहितानि हि ।
यच्च हितञ्च वै साधु तद्वै परमदुष्करम् ॥ ७ ॥
शासनं हि य आर्य्याणाम् अर्हतां धर्म्मजीविनाम् ।
प्रतिक्रुश्यति दुर्म्मेधा: दृष्टिं नि:श्रित्य पापिकाम् ।
फलानि कट्ठकस्येव आत्मनाशाय फुल्लति ॥ ८ ॥
आत्मनैव कृतं पापं संक्लिश्यति तथात्मना ।
आत्मनैव कृतं पापम् आत्मनैव विशुध्यति ।
प्रत्यात्मं शुद्ध्यशुधी च अन्यो नान्यं विशोधयेत् ॥ ९ ॥
आत्मनोऽर्थ: परार्थेन बहुनापि न हापयेत् ।
आत्मनोऽर्थमभिज्ञाय सदर्थप्रसितो भवेत् ॥ १० ॥

लोकवर्ग: त्रयोदश: ।

हीनं धर्म्मं न सेवेत प्रमादेन न संवसेत् ।
मिथ्यादृष्टिं न सेवेत न च स्याल्लोकवर्द्धन: ॥ १ ॥
उत्तिष्ठेत प्रमाद्येन्न धर्म्मं सुचरितं चरेत् ।
धर्म्मचारी सुखं शेते लोकेऽस्मिन् परत्र च हि ॥ २ ॥
सुचरितं चरेद्धर्म्मं न तं दुश्चरितं चरेत् ।
धर्म्मचारी सुखं शेते लोकेऽस्मिन् परत्र हि ॥ ३ ॥
यथा बुद्बुदकं पश्येद्यथा पश्येन्मरीचिकाम् ।
ईक्षमाणं तथा लोकं मृत्युराजो न पश्यति ॥ ४ ॥
एत पश्यत लोकञ्च चित्रं राजरथोपमम् ।
यत्र बाला विषीदन्ति नास्ति सङ्गो विजानताम् ॥ ५ ॥
यश्च पूर्व्वं प्रमाद्यैव न च पश्चात् प्रमाद्यति ।
प्रभासयति लोकं स इवाभ्रान्मुक्तचन्द्रमा: ॥ ६ ॥

यस्य पापं कृतं कर्म्म कुशलेन प्रधीय्यते * ।
प्रभासयति लोकं स इवाभ्रान्मुक्तचन्द्रमाः ॥ ७ ॥
अन्धभूतो ह्ययं लोकः तनुकोऽत्र विपश्यति ।
स्वर्गाय गच्छति ह्यल्पः जालमुक्तशकुन्तवत् ॥ ८ ॥
यान्त्यादित्यपथे हंसाः † ऋद्ध्याकाशे च यन्ति हि ।
धीरा लोकाच्च नीयन्ते जित्वा मारं ससैनिकम् ॥ ९ ॥
एकं धर्म्ममतीतस्य जन्तोश्चानृतवादिनः ।
वितीर्णपरलोकस्य अकार्य्यं नास्ति दुष्कृतम् ॥ १० ॥
न देवलोकं कृपणा व्रजन्ति शंसन्ति दानं न तथा च बालाः ।
धीरश्च दानं ह्यनुमोदमानः भवेत् स तेनैव सुखी परत्र ॥ ११ ॥
पृथिव्या ऐकराज्याच्च स्वर्गस्य गमनाच्च वा ।
सर्व्वलोकाधिपत्याच्च स्रोतःप्राप्तिफलं ‡ वरम् ॥ १२ ॥

बुद्धवर्गः चतुर्द्दशः ।

जितञ्च यस्य ह्यवजीयते न न याति लोके जितमस्य कश्चित् ।
अनन्तदृष्टिञ्च तथैव बुद्धं केनापदं नेष्यथ तं पदेन ॥ १ ॥
यस्य जालिनी § विषात्मिका तृष्णा नास्ति कुहचिन्नेतुम् ।
तं बुद्धमनन्तगोचर-मपदं केन पदेन नेष्यथ ॥ २ ॥
ये ध्यानप्रसिता धीरा नैष्कर्म्योपशमे रताः ।
स्पृहयन्त्यपि देवास्तत्सम्बुद्धस्मृतिमत्पदम् ॥ ३ ॥
कृच्छ्रो मानुष्यलाभस्तु कृच्छ्रञ्च मर्त्यजीवितम् ।
बुद्धानां कृच्छ्र उत्पादः कृच्छ्रा सद्धर्म्मसंश्रुतिः ॥ ४ ॥
सर्व्वपापस्याकरणं कुशलस्योपसम्पदा ।
स्वचित्तपरिदापनं बुद्धानामिति शासनम् ॥ ५ ॥
क्षान्तिस्तपः परं तितिक्षा च परमं निर्व्वाणं वदन्ति बुद्धाः ।
भवति प्रव्रजितः परोपघाती न श्रमणः परं च विहेठयन् ॥ ६ ॥
भक्ते मात्राज्ञता शौच्यमुपवादोपघाततः ¶ ।

---

* प्रधीय्यते = आव्रियत इत्यर्थः ।
† हंसाः = योगिनः ।
‡ स्रोतआपत्तिमार्गप्राप्तस्य सप्तजन्माभ्यन्तरे निर्व्वाणः ।
§ जालिनी = बन्धनकारिणी । ¶ उपवादः = निन्दा ।

संवरः प्रातिमोक्ष्ये * च प्रान्ते च शयनासनौ।
अधिचित्ते तथाऽऽयोगः † एतद्धि बुद्धशासनम्॥ ७॥
न कार्षापणवर्षेण तृप्तिः कामेषु विद्यते।
दुःखाल्पस्वादकाः कामा इति विज्ञाय पण्डितः॥ ८॥
अपि दिव्येषु कामेषु रतिं स नाधिगच्छति।
तृष्णाक्षयरतः सम्यक्सम्बुद्धश्रावको भवेत्॥ ९॥
बहूनि शरणं यान्ति पर्व्वतांश्च वनानि च।
आरामवृक्षचैत्यानि मनुष्या भयतर्ज्जिताः॥ १०॥
नैतद्धि शरणं क्षेमं नैतत् शरणमुत्तमम्।
नैतत् शरणमागम्य सर्व्वदुःखात् प्रमुच्यते॥ ११॥
यश्च बुद्धञ्च धर्म्मञ्च सङ्घञ्च शरणं गतः।
चत्वारि चार्य्यसत्यानि ‡ सम्यग्ज्ञानेन पश्यति॥ १२॥
दुःखं दुःखसमुत्पादं दुःखस्य चातिक्रमम्।
आर्य्यमष्टाङ्गिकं मार्गं दुःखोपशमगामिनम्॥ १३॥
एतद्धि शरणं क्षेममेतत् शरणमुत्तमम्।
एतत् शरणमागम्य सर्व्वदुःखात् प्रमुच्यते॥ १४॥
दुर्लभः पुरुषश्रेष्ठः न स सर्व्वत्र जायते।
यत्र स जायते धीरः तत् कुलं सुखमेधते॥ १५॥
बुद्धानां सुख उत्पादः सुखा सद्धर्म्मदेशना।
सुखा सङ्घस्य सामग्री समग्राणां § तपः सुखम्॥ १६॥
पूजयतश्च पूजार्हान् बुद्धान् वा श्रावकान् यदि।
प्रपञ्चसमतिक्रान्तान् तीर्णशोकपरिद्रवान्॥ १७॥
पूजयतश्च तादृशान् निर्वृतानकुतोभयान्।
शक्यं पुण्यं न संख्यातुं मनुजस्यापि केनचित्॥ १८॥

---

* प्रातिमोक्ष्ये = पञ्चशीलेषु। संवरः = निष्ठा।

† अधिचित्ते = समाधौ। आयोगः = अवस्थितिः।

‡ चत्वारि आर्य्यसत्यानि = दुःखं, दुःखसमुत्पादः, दुःखातिक्रमः, दुःखोपशमगामी मार्गः। स च मार्गं अष्टाङ्गिकः, तद्यथा—सम्यग्दृष्टिः, सम्यक्संकल्पः, सम्यग्वाक्, सम्यक्कर्म्मान्तः (साधुव्यवसायः), सम्यगाजीवः, सम्यग्व्यायामः (साधुचेष्टा), सम्यक्स्मृतिः, सम्यक्समाधिश्चेति।

§ सामग्री = शान्तिः। समग्राणां = शान्तानाम्।

सुखवर्गः पञ्चदशः ।

सुसुखं बत जीवामो वैरिषु ह्यवैरिणः ।
वैरिषु च मनुष्येषु विहरामो ह्यवैरिणः ॥ १ ॥
सुसुखं बत जीवाम आतुरेषु ह्यनातुराः ।
आतुरेषु मनुष्येषु विहरामो ह्यनातुराः ॥ २ ॥
सुसुखं बत जीवाम उत्सुकेषु ह्यनुत्सुकाः ।
उत्सुकेषु मनुष्येषु विहरामो ह्यनुत्सुकाः ॥ ३ ॥
सुसुखं बत जीवामो येषां नो नास्ति किञ्चन ।
प्रीतिभक्ष्या * भविष्यामो देवा आभास्वरा † यथा ॥ ४ ॥
जयो वैरं प्रसूते हि दुःखं शेते पराजितः ।
उपशान्तः सुखं शेते हित्वा जयपराजयौ ॥ ५ ॥
नास्ति रागसमश्चाग्निर्नास्ति द्वेषसमः कलिः ।
न स्कन्धसदृशं ‡ दुःखं नास्ति शान्तेः परं सुखम् ॥ ६ ॥
जिघत्सा § परमो रोगः संस्कारा अतिदुःखदाः ।
एतत् ज्ञात्वा यथाभूतं निर्व्वाणं परमं सुखम् ¶ ॥ ७ ॥
आरोग्यं परमो लाभः सन्तुष्टिः परमं धनम् ।
विश्वासः परमा ज्ञातिः निर्व्वाणं परमं सुखम् ॥ ८ ॥
प्रविवेकरसं पीत्वा रसमुपशमस्य च ।
निर्द्दरः ‖ स्याच्च निष्पापो धर्म्मप्रीतिरसं पिबन् ॥ ९ ॥
साधु दर्शनमार्य्याणां सन्निवासः सदा सुखः ।
अदर्शनेन बालानां नित्यमेव सुखी भवेत् ॥ १० ॥
बालसङ्गतचारी हि दीर्घाध्वानञ्च शोचति ।
दुःखो बालैर्हि संवासः अमित्रेणेव सर्व्वदा ।
धीरैश्च सुखसंवासः इव ज्ञातिसमागमः ॥ ११ ॥

---

* प्रीतिभक्ष्याः = प्रीतिभाजः ।

† आभास्वरा देवाः = तपोलोकस्थिता ध्यानाहारा देवाः ।

‡ स्कन्धाः = रूपवेदनासंज्ञासंस्कारविज्ञानानि ।

§ जिघत्सा = गृध्नुता ।

¶ अधिगच्छतीति शेषः ।

‖ निर्द्दरः = निर्भयः ।

प्राज्ञञ्च धीरञ्च बहुश्रुतञ्च तं धुर्य्यशीलं * व्रतवन्तमार्य्यम् ।
सुमेधसं सत्पुरुषं भजेत नक्षत्रमार्गं त्विव चन्द्रमा हि ॥ १२ ॥

प्रियवर्गः षोड्शः ।

अयोगे युञ्जन्नात्मानं योगे चैव अयोजयन् ।
अर्थं हित्वा प्रियग्राही स्पृहेतात्मानुयोगिनम् † ॥ १ ॥
मा प्रियैर्हि समागच्छ अप्रियैर्हि कदाचन ।
अदर्शनं प्रियाणान्तु दुःखञ्चाप्रियदर्शनम् ॥ २ ॥
तस्मात् प्रियं न वै कुर्य्यात् प्रियाप्रियौ हि पापकौ ।
ग्रन्थास्तेषां न विद्यन्ते येषां न स्तः प्रियाप्रियौ ॥ ३ ॥
प्रियतो जायते शोकः प्रियतो जायते भयम् ।
प्रियतो विप्रमुक्तस्य नास्ति शोकः कुतो भयम् ॥ ४ ॥
प्रेमतो जायते शोकः प्रेमतो जायते भयम् ।
प्रेमतो विप्रमुक्तस्य नास्ति शोकः कुतो भयम् ॥ ५ ॥
रत्या वै जायते शोको रत्याश्च जायते भयम् ।
रत्यास्तु विप्रमुक्तस्य नास्ति शोकः कुतो भयम् ॥ ६ ॥
कामतो जायते शोकः कामतो जायते भयम् ।
कामतो विप्रमुक्तस्य नास्ति शोकः कुतो भयम् ॥ ७ ॥
तृष्णाया जायते शोकः तृष्णाया जायते भयम् ।
तृष्णाया विप्रमुक्तस्य नास्ति शोकः कुतो भयम् ॥ ८ ॥
शीलदर्शनसम्पन्नं धर्म्मिष्ठं सत्यवादिनम् ।
आत्मनः कर्म्म कुर्व्वाणं तं जनः कुरुते प्रियम् ॥ ९ ॥
जातच्छन्दो ह्यनाख्याते मनसा स्फुरितश्च ‡ यः ।
अकामावद्धचित्तश्च ऊर्द्धस्रोताः स उच्यते ॥ १० ॥
चिरप्रवासिपुरुषं दूरतः स्वस्ति चागतम् ।
सुहृदो ज्ञातिमित्राणि अभिनन्दन्ति चागतम् ॥ ११ ॥
कृतपुण्यं तथैवापि अस्मात् लोकात् परं गतम् ।
पुण्यानि प्रतिगृह्णन्ति प्रियं ज्ञातिमिवागतम् ॥ १२ ॥

---

* धुर्य्यशीलः = तितिक्षुः ।

† परमार्थं हित्वा प्रेयोरतजन आत्मयोगयुक्तस्य सौभाग्यं स्पृहेत ईर्ष्यतीत्यर्थः ।

‡ अनाख्याते = निर्व्वाणे । स्फुरितः = प्रफुल्लः ।

क्रोधवर्गः सप्तदशः ।

क्रोधं जह्याच्च प्रजह्याद्धि मानं संयोजनं समतिक्रमेत् ।
तं नामरूपयोरसज्जमानं न त्वकिञ्चनमनुपतति दुःखम् ॥ १ ॥

यो वै क्रोधमुत्पतितं रथमिव भ्रान्तं धारयेत् ।
ब्रवीमि सारथिं तं हि रश्मिग्राहस्त्वितरः ॥ २ ॥

अक्रोधेन जयेत् क्रोधमसाधुं साधुना जयेत् ।
कदर्य्यञ्चैव दानेन सत्येनालीकवादिनम् ॥ ३ ॥

सत्यं भणेन्न वै क्रुध्यात् दद्यादल्पेऽपि याचितः ।
एतैः स्थानैस्त्रिभिर्गच्छेत् दिवौकसामथान्तिके ॥ ४ ॥

मुनयोऽहिंसका ये च नित्यं कायेन संवृताः ।
यान्ति ते अच्युतं स्थानं गत्वा शोचन्ति यत्र न ॥ ५ ॥

अहोरात्रमनुशिक्षाशीलानां जाग्रतां सदा ।
निर्व्वाणमधिमुक्तानाम् * अस्तं गच्छन्ति चास्रवाः ॥ ६ ॥

एतत्तथातुल ! पौराणं नैतदद्यतनं खलु ।
तुष्णीं निन्दन्ति चासीनं निन्दन्ति बहुभाषिणम् ।
मितवाचोऽपि निन्दन्ति नास्ति लोके ह्यनिन्दितः ॥ ७ ॥

न भविष्यति नाभूच्च न तु चैतर्हि विद्यते ।
पुमान् निन्दित एकान्तम् एकान्तं वा प्रशंसितः ॥ ८ ॥

यच्चेत् विज्ञाः प्रशंसन्ति श्वः श्व एवानुविच्य हि ।
अच्छिद्रवृत्तिं मेधिरं प्रज्ञाशीलसमाहितम् ॥ ९ ॥

निष्कं जाम्बूनदस्येव कस्तं निन्दितुमर्हति ।
देवा अपि प्रशंसन्ति ब्रह्मणापि प्रशंसितः ॥ १० ॥

रक्षेत् प्रकोपं कायस्य कायेन संवृतो भवेत् ।
कायदुश्चरितं हित्वा तेन सुचरितं चरेत् ॥ ११ ॥

रक्षेत् प्रकोपं वाचश्च वाचा तु संवृतो भवेत् ।
वाचोदुश्चरितं हित्वा वाचा सुचरितं चरेत् ॥ १२ ॥

प्रकोपं मनसो रक्षेत् मनसा संवृतो भवेत् ।
मनोदुश्चरितं हित्वा तेन सुचरितं चरेत् ॥ १३ ॥

कायेन संवृता धीरा अथ वाचा च संवृताः ।
मनसा संवृता धीरास्ते वै सुपरिसंवृताः ॥ १४ ॥

---

* अधिमुक्तानाम्—प्रेप्सूनाम् ।

मलवर्गः अष्टादशः ।

पाण्डुपलाश इव त्वमिदानीमसि च त्वां यमपुरुषा उपस्थिताः ।
उद्योगमुखे च त्वमधुना तिष्ठसि न ते पाथेयमपि विद्यते ॥ १ ॥
कुरु द्वी(दी)पमात्मानं चिप्रं व्यायच्छस्व पण्डितो भव ।
विधूतमलोऽनङ्गनः दिव्यं त्वमार्य्यभूमिमेष्यसि ॥ २ ॥
उपनीतवया असीदानीं सम्प्रयातोऽसि यमान्तिकम् ।
वासोऽपि ते नास्त्यन्तरा पाथेयमपि ते न विद्यते ॥ ३ ॥
कुरु द्वी(दी)पमात्मानं चिप्रं व्यायच्छस्व पण्डितो भव ।
विधूतमलोऽनङ्गनः न पुनर्जातिजरामुपेष्यसि ॥ ४ ॥
आनुपूर्व्येण मेधावी स्तोकं स्तोकं क्षणे क्षणे ।
कर्म्मारो रजतस्येव निर्धमेत् मलमात्मनः ॥ ५ ॥
यथायसः समुत्थाय मलं तदेव खादति ।
दुर्गतिं स्वं नयेत् कर्म्म तथातिधनचारिणम् * ॥ ६ ॥
अस्वाध्यायमला मन्त्रा अनुत्थानमला गृहाः ।
मलं वर्णस्य † कौसीद्यं प्रमादो रक्षतो मलम् ॥ ७ ॥
मलं स्त्रियाश्च दुश्चर्य्या मात्सर्य्यं ददतो मलम् ।
मलानि पापका धर्म्मा लोकेऽस्मिन् परत्र तथा ॥ ८ ॥
मलं मलतरं तस्मात् अविद्या परमं मलम् ।
प्रहाय मलमेतद्धि नैर्म्मल्यं यात भिक्षवः ॥ ९ ॥
सुजीवं काकशूरेण अह्रीकध्वंसिना तथा ।
प्रस्कन्दिना प्रगल्भेन संक्लिष्टेन ‡ च जीवितम् ॥ १० ॥
दुर्ज्जीवं ह्रीमता जीवं नित्यं शुचिगवेषिणा ।
अलीनेनाप्रगल्भेन शुद्धाजीवेन पश्यता § ॥ ११ ॥
योऽतिपातयति प्राणान् मृषावादञ्च भाषते ।
आददतीह चादत्तं परदारांश्च गच्छति ॥ १२ ॥
सुरामैरेयपानञ्च यो नरोऽनुयुनक्ति हि ।
इहैवासौ लोके तु मूलं खनति चात्मनः ॥ १३ ॥

---

* अतिधनचारिणः = चीवरं पिण्डपातं शयनासने भैषज्यञ्चातिक्रम्य जीवति यस्तम्, सर्व्वदूषमित्यर्थः । † वर्णस्य = शरीरस्य ।
‡ प्रस्कन्दिना = दुर्व्वृत्तेन । ध्वंसी = क्षतिकारकः । संक्लिष्टः = पापी ।
§ अलीनेन = आसक्तिरहितेन । शुद्धाजीवेन = शुद्धवृत्तिकेन । पश्यता = प्रज्ञेन ।

एवं पुरुष जानीहि अयताः पापधर्म्मिणः।
मा त्वां लोभस्तथाऽधर्म्मो रुन्ध्याद्दुःखाय वै चिरम् * ॥ १४ ॥
ददति वै यथाश्रद्धं यथाप्रसादनं जनाः।
मङ्कुः † भवति यस्तत्र परभोजनपानयोः।
दिवा वा न स रात्रौ वा समाधिमधिगच्छति ॥ १५ ॥
यस्य चैतत् समुच्छिन्नं मूलघातं समुद्धतम्।
दिवा वा स च रात्रौ वा समाधिमधिगच्छति ॥ १६ ॥
नास्ति रागसमस्त्वग्निर्ग्राहो द्वेषसमोऽस्ति न।
नास्ति मोहसमं जालं नास्ति तृष्णासमा नदी ॥ १७ ॥
सुदर्शं वर्ज्यमन्येषां दुर्दर्शं पुनरात्मनः।
परेषां हि स वर्ज्यानि पूणयति यथाबुषम्।
छादयत्यात्मनः पुनः शठवत् कितवात् कलिम् ‡ ॥ १८ ॥
परवर्ज्यानुदर्शिनो नित्यम् उद्ध्यानसञ्ज्ञिनः §।
आस्रवास्तस्य वर्द्धन्ते आरात् स आस्रवक्षयात् ॥ १९ ॥
आकाशे च पदं नास्ति श्रमणो बहिरस्ति न।
प्रपञ्चाभिरता ¶ प्रजाः निष्प्रपञ्चास्तथागताः ॥ २० ॥
आकाशे च पदं नास्ति श्रमणो बहिरस्ति न।
संस्काराः शाश्वता न स्युः बुद्धानां नास्ति चेञ्जनम् ॥ २१ ॥

धर्म्मस्थवर्गः एकोनविंशः।

न भवेत्तेन धर्म्मस्थो येनार्थं सहसा ‖ नयेत्।
अर्थानर्थावुभौ यश्च निश्चिनुयाद्धि पण्डितः ॥ १ ॥
असाहसेन धर्म्मेण समेन नयते परान्।
गोप्ता धर्म्मस्य मेधावी धर्म्मस्थ इति चोच्यते ॥ २ ॥
भवति पण्डितस्तेन न यावत् बहु भाषते।
अभयः क्षेमी चावैरी पण्डित इति चोच्यते ॥ ३ ॥
तावत् स धर्म्मधारी न यावत् स बहु भाषते।

---

* लोभाधर्म्मौ दुःखप्रदानाय मा त्वां रुन्ध्याताम्।
† मङ्कुः = क्रुद्धः।
‡ कितवात् = द्यूतकरात्। कलिं = कपटपाशकम्।
§ उद्ध्यानसञ्ज्ञिनः = क्रोधरता इत्यर्थः।
¶ तृष्णाद्दृष्टिमाना इति बुद्धघोषः। ‖ सहसा = बलात्कारेण।

अल्पमपि च यः श्रुत्वा धर्म्मं कायेन पश्यति * ।
धर्म्मधारी भवति स यो धर्म्मान्न प्रमाद्यति ॥ ४ ॥
न भवेत् स्थविरस्तेन येनास्य पलितं शिरः ।
परिपक्कं वयस्तस्य मोघजीर्णः स उच्यते ॥ ५ ॥
यस्मिन् सत्यञ्च धर्म्मश्च अहिंसा संयमो दमः ।
स वै वान्तमलो धीरः स्थविर इति प्रोच्यते ॥ ६ ॥
न वाक्करणमात्रेण न वर्णपौष्कलेन वा ।
नरस्तु साधुरूपः स्यात् ईर्षालुर्मत्सरी शठः ॥ ७ ॥
यस्य चैतत् समुच्छिन्नं मूलघातं समुद्धतम् ।
वान्तदोषश्च मेधावी साधुरूपः स उच्यते ॥ ८ ॥
श्रमणो मुण्डकत्वेन नालीकमव्रती भणन् ।
इच्छालोभसमापन्नः श्रमणः किं भविष्यति ॥ ९ ॥
यः शमयति पापानि अणुस्थूलानि सर्व्वशः ।
शमितत्वात् हि पापानां श्रमण इति प्रोच्यते ॥ १० ॥
भवेत्तेन स नो भिक्षुर्यावञ्च भिक्षते परान् ।
विश्वं धर्म्मं समादाय भिक्षुर्भवेन्न तावता ॥ ११ ॥
बाहयित्वेह पुण्यञ्च पापञ्च ब्रह्मचर्य्यवान् ।
चरति संख्यया † लोके भिक्षुरिति स उच्यते ॥ १२ ॥
अविद्वान् न च मौनेन मूढ़रूपो मुनिर्भवेत् ।
यस्तु तुलां प्रगृह्येव वरमादाय पण्डितः ॥ १३ ॥
परित्यजति पापानि स मुनिस्तेन वै मुनिः ।
यो मन्यते ‡ मुनिस्तेन लोकद्वये स उच्यते ॥ १४ ॥
न तेन स भवत्यार्य्यः येन प्राणान् हिनस्ति हि ।
अहिंसया च वै सर्व्वप्राणानामार्य्य उच्यते ॥ १५ ॥
न शीलव्रतमात्रेण बाहुश्रुत्येन § वा पुनः ।
न वा समाधिलाभेन विविक्तशयनेन वा ॥ १६ ॥
सुखं स्पृशामि नैष्कर्म्यम् अपृथग्जनसेवितम् ¶ ।
मा विश्वासं गमो भिक्षो अप्राप्य आस्रवक्षयम् ॥ १७ ॥

---

* धर्म्ममात्मनि भावयति इत्यर्थः ।
† बाहयित्वा = अतिक्रम्य । संख्यया = प्रज्ञया सह ।
‡ मन्यते = मननं करोति । § बहुशास्त्रज्ञतया ।
¶ पृथग्जनाः मूर्खजनास्तैरसेवितम् ।

मार्गवर्गः विंशतितमः।

मार्गेष्वाष्टाङ्गिकः श्रेष्ठश्चतुष्पदानि सत्यानाम् * ।
विरागः श्रेष्ठो धर्म्माणां द्विपदानाञ्च चक्षुष्मान् ॥ १ ॥
मार्गो व एष नास्त्यन्यो दर्शनस्य विशुद्धये ।
यूयं तं प्रतिपद्यध्वं मारस्यैष प्रमोहनः ॥ २ ॥
अत्र यूयं प्रतिपन्ना दुःखस्यान्तं करिष्यथ ।
आख्यातः शल्यसंस्थानं ज्ञात्वा मार्गो मयैष हि ॥ ३ ॥
युष्माभिः कार्य्यमातप्यम् † आख्यातारस्तथागताः ।
प्रतिपन्नाः ‡ प्रमोच्यन्ति ध्यायिनो मारबन्धनात् ॥ ४ ॥
प्रज्ञया सर्व्वसंस्कारा अनित्या इति पश्यति ।
निर्व्विन्दत्यथ § दुःखानि एष मार्गो विशुद्धये ॥ ५ ॥
प्रज्ञया सर्व्वसंस्कारा दुःखा यदेति पश्यति ।
निर्व्विन्दत्यथ दुःखानि एष मार्गो विशुद्धये ॥ ६ ॥
सर्व्वे धर्म्मा अनात्मानः प्रज्ञया चेति पश्यति ।
निर्व्विन्दत्यथ दुःखानि एष मार्गो विशुद्धये ॥ ७ ॥

उत्थानकाले हि य उत्थितो न, युवा बली चालसताप्रयुक्तः ।
संसन्नसङ्कल्पमनाः ¶ कुसीदः प्रज्ञा-सुमार्गन्त्वलसो न विन्देत् ॥ ८ ॥
वाचानुरक्षी मनसा सुगुप्तः कायेन नो चाकुशलं हि कुर्य्यात् ।
विशोधयेत् कर्म्मपथानिमान् त्रीन् आराधयेन्मार्गमृषिप्रदिष्टम् ॥ ९ ॥

योगाद्वै जायते भूरि अयोगाद्भूरिसङ्क्षयः ।
एतं द्विधापथं ज्ञात्वा भवाय विभवाय ‖ च ।
तथात्मानं निवेशयेद्यथा ** भूरि प्रवर्द्धते ॥ १० ॥
वनं †† छिन्धि च मा वृक्षं वनतो जायते भयम् ।
वनञ्च वनकं छित्वा नैर्व्वन्यं यात भिक्षवः ॥ ११ ॥

---

* चत्वारि आर्य्यसत्यवाचकवाक्यानि (बुद्धवर्गे द्रष्टव्यम्)।

† आतप्यम् = उद्यमः ।

‡ प्रतिपन्नाः = मार्गं प्रतिपन्नाः ।

§ निर्व्विन्दति = दुःखेषु निर्व्विण्णो भवति । ¶ सङ्कल्पावसन्नचेताः ।

‖ भवः = लाभः । विभवः = अलाभः ।

** भूरि = प्रज्ञेत्यर्थः ।

†† वनम् = वासनामित्यर्थः । न च व्यक्तितः संस्कारान् छिन्धि अपि तु जातितः छिन्धि । सा हि प्रान्तभूमिः प्रज्ञा इत्युच्यते ।

यावद्धि न वननं * छिद्यतेऽणुमात्रमपि नरस्य नारिषु।
प्रतिबद्धमनास्तावत् स क्षीरपको वत्स इव मातरि॥ १२॥
उच्छिन्धि स्नेहमात्मनः कुमुदं शारदमिव पाणिना।
शान्ते मार्गे वृंहय निर्व्वाणं सुगतेन च देशितम्॥ १३॥
इह वर्षासु वत्स्यामि हेमन्तग्रीष्मयोरिह।
चिन्तयतीति वै बालः अन्तरायं † न बुध्यते॥ १४॥
तं पुत्रपशुसम्मत्तं व्यासक्तमनसं नरम्।
सुप्तं ग्रामं महौघवत् मृत्युरादाय गच्छति॥ १५॥
न पुत्राः सन्ति त्राणाय न पिता नापि बान्धवाः।
अन्तकेनाधिपन्नस्य नास्ति ज्ञातिषु त्राणता॥ १६॥
एतदर्थवशं ज्ञात्वा पण्डितः शीलसंवृतः।
निर्व्वाणगमनं मार्गं क्षिप्रमेव विशोधयेत्॥ १७॥

प्रकीर्णकवर्गः एकविंशः।

मात्रासुखपरित्यागात् पश्येत् चेत् विपुलं सुखम्।
त्यजेन्मात्रासुखं धीरः सम्पश्यन् विपुलं सुखम्॥ १॥
परदुःखोपदानेनात्मनो यः सुखमिच्छति।
वैरसंसर्गसंसृष्टः वैरात्स न प्रमुच्यते॥ २॥
यत्कृत्यमपविद्धं ‡ तत्कुर्य्युः पुनरकृत्यकम्।
उन्नलानां प्रमत्तानां तेषां वर्द्धन्त आस्रवाः॥ ३॥
येषाञ्च सुसमारब्धा नित्यं कायगता स्मृतिः।
अकृत्यन्ते न सेवन्ते कृत्ये सातत्यकारिणाम्।
सतां हि सम्प्रजानानमस्तं गच्छन्ति चास्रवाः॥ ४॥
क्षत्रियौ द्वौ च राजानौ मातरं पितरं तथा।
राष्ट्रं सानुचरं § हत्वा ब्राह्मणो याति चानघः॥ ५॥
श्रोत्रियौ द्वौ च राजानौ मातरं पितरं तथा।
व्याघ्रञ्च पञ्चमं ¶ हत्वा ब्राह्मणो याति चानघः॥ ६॥

---

* वननं = रागः। † अन्तरायं = मृत्युम्, जीवनान्तरायमित्यर्थः।

‡ अपचरितमित्यर्थः।

§ माता = तृष्णा। पिता = अहङ्कारः। द्वौ क्षत्रियौ राजानौ = शाश्वतवादः उच्छेदवादश्च। सानुचरं राष्ट्रं = नन्दिरागसहितानि द्वादशायतनानि।

¶ पञ्चमं व्याघ्रं = पञ्च निवरणानि, निर्व्वाणप्रतिपन्थाः।

सुप्रबुद्धं प्रबुध्यन्ते गौतमश्रावकाः सदा ।
येषां दिवा च रात्रौ च नित्यं बुद्धगता स्मृतिः ॥ ७ ॥
सुप्रबुद्धं प्रबुध्यन्ते गौतमश्रावकाः सदा ।
येषां दिवा च रात्रौ च नित्यं धर्मगता स्मृतिः ॥ ८ ॥
सुप्रबुद्धं प्रबुध्यन्ते गौतमश्रावकाः सदा ।
येषां दिवा च रात्रौ च नित्यं सङ्घगता स्मृतिः ॥ ९ ॥
सुप्रबुद्धं प्रबुध्यन्ते गौतमश्रावकाः सदा ।
येषां दिवा च रात्रौ च नित्यं कायगता स्मृतिः ॥ १० ॥
सुप्रबुद्धं प्रबुध्यन्ते गौतमश्रावकाः सदा ।
येषां दिवा च रात्रौ च अहिंसायां रतं मनः ॥ ११ ॥
सुप्रबुद्धं प्रबुध्यन्ते गौतमश्रावकाः सदा ।
येषां दिवा च रात्रौ च भावनायां रतं मनः ॥ १२ ॥
कष्टं दुःखं दुरावासं दुष्प्रव्रज्यं हि दुरमम् ।
दुःखोऽसमानसंवासः दुःखानुपतितोऽध्वगः ।
न तस्मादध्वगः स्यात् दुःखानुपतितस्तथा ॥ १३ ॥
श्राद्धः शीलेन सम्पन्नः यशोभोगसमर्पितः * ।
यद्देशं भजते यं यं तत्र तत्रैव पूजितः ॥ १४ ॥
दूरे सन्तः प्रकाशन्ते हिमवानिव पर्वतः ।
असन्तोऽत्र न दृश्यन्ते रात्रिक्षिप्ता यथा शराः ॥ १५ ॥
एकासनैकशय्यो यः एकचरस्त्वतन्द्रितः ।
दमयन्नेक आत्मानं वनान्ते † हर्षितो भवेत् ॥ १६ ॥

निरयवर्गः द्वाविंशः ।

अभूतवादी निरयं ह्युपैति नाहं करोमीति च यो हि ज्ञात्वा ।
प्रेत्यसमौ तौ भवतस्तथोभौ निहीनकर्म्मौ मनुजौ परत्र ॥ १ ॥
ये बहुपापधर्माणः काषायधृगसंयताः ।
निरयमुपपद्यन्ते पापाश्च पापकर्म्मभिः ॥ २ ॥
श्रेयस्ययोगुडोभुक्ता तप्ता चाग्निशिखोपमा ।
यचेत् भुञ्जीत दुःशीलो राष्ट्रपिण्डमसंयताः ॥ ३ ॥

---

* यशोभोगसमर्पितः—यशउपार्ज्जनशीलः ।
† वनान्ते—ह्रदान्ते ।

स्थानानि चत्वारि नर: प्रमत्त आपद्यते वै परदारसेवी।
अपुण्यलाभम् अनिकामशय्यं* निन्दां तृतीयां निरयं चतुर्थम्॥ ४॥
अपुण्यलाभो गतिश्च पापिका भीतस्य भीतायाः रतिः स्तोकिका।
राजा च दण्डं गुरुकं प्रणयति तस्मान्नरः परदारान् न सेवेत॥ ५॥
कुशो यथा दुर्गृहीतः हस्तमेवानुकृन्तति।
दुष्परामृष्टं श्रामण्यं निरयायोपपद्यते॥ ६॥
यत्किञ्चित् शिथिलं कर्म यत् संक्लिष्टञ्च तत् तथा।
सङ्कस्सरं ब्रह्मचर्य्यञ्च नैतत् महाफलं भवेत्॥ ७॥
कुर्य्याच्चेदथ कुर्व्वीत एतद्दृढपराक्रमैः।
शिथिलो हि परिव्राजः भूय आकिरते रजः॥ ८॥
अकृतं दुष्कृतं श्रेयः पश्चात्तपति दुष्कृतात्।
कृतञ्च सुकृतं श्रेयः यत् कृत्वा नानुतप्यते॥ ९॥
नगरं यथा प्रत्यन्तं गुप्तमन्तर्बहिस्तथा।
गोपायेदेवमात्मानं मा वै क्षणमुपत्यगाः †।
क्षणातीता हि शोचन्ति निरये तु समर्पिताः॥ १०॥
येऽलज्जिताः ‡ च लज्जन्ते ये न लज्जन्ते लज्जिताः।
मिथ्यादृष्टिं समादानाः सत्त्वा गच्छन्ति दुर्गतिम्॥ ११॥
अभये भयदर्शिनः भये चाभयदर्शिनः।
मिथ्यादृष्टिं समादानाः सत्त्वा गच्छन्ति दुर्गतिम्॥ १२॥
ये वर्ज्ज्यमतयोऽवर्ज्ये वर्ज्ये चावर्ज्जदर्शिनः।
मिथ्यादृष्टिं समादानाः सत्त्वा गच्छन्ति दुर्गतिम्॥ १३॥
वर्ज्यञ्च वर्ज्यतो ज्ञात्वा तथा वर्ज्यमवर्ज्यतः।
सत्त्वा गच्छन्ति सुगतिं सम्यग्दृष्टिं समादानाः॥ १४॥

नागवर्गस्त्रयोविंशः।

नागोऽहमिव संग्रामे चापतः पतितं शरम्।
तितिक्षिष्याम्यतिवाक्यं दुःशीला बहवो जनाः॥ १॥
दान्तं नयन्ति समितिं दान्तं राजाभिरोहति।
दान्तः श्रेष्ठो मनुष्येषु योऽतिवाक्यं तितिक्षति॥ २॥

---

* अनिकामशय्यं—अतृप्तिजनकशयनम्। † क्षणा कालक्षेपं न कुर्य्यादित्यर्थः।
‡ अलज्जिताः—लज्जाकरविषये अलज्जिता इत्यर्थः।

वरमश्वतरा दान्ताः आजानेयाश्च सैन्धवाः ।
कुञ्जराश्च महानागाः आत्मा दान्तस्ततो वरम् ॥ ३ ॥
एतैर्न वै तथा यानैः गच्छेयुरगतं दिशम् ।
यथात्मना सुदान्तेन दान्तो दान्तेन गच्छति ॥ ४ ॥
धनपालको नाम कटुकप्रभेदनः कुञ्जरो वै दुर्निवारः ।
बद्धो नो कवलं भुंक्ते स कुञ्जरः स्मरति सदा नागवनस्य ॥ ५ ॥
यदा तु मिद्धी * च भवेन्महाघसः निद्रायिता सम्परिवर्त्तशायिकः ।
निवाप-सम्पुष्ट-महावराहवत् पुनर्गर्भमुपैति मन्दकः ॥ ६ ॥
इदं पुरे चित्तमचारि चारिकं † यथाभिलाषञ्च यतो यथासुखम् ।
तन्निग्रहीष्यामि तथाद्य योनिशः ‡ नागं प्रभिन्नन्त्विव चाङ्कुशग्रहः ॥ ७ ॥
अप्रमादरताश्च स्युः स्वचित्तमनुरक्षत ।
दुर्गादुद्धरतात्मानं पङ्के सक्तो यथा गजः ॥ ८ ॥
चेल्लभेत निपकं स सहायञ्च साधु-विहारि-धीरं समं चरन् ।
तेनाभिभूय वै सर्व्वान् परिश्रयान् चरेदात्तमना § हि स्मृतिमान् ॥९॥
नो लभेत निपकं सहचरं सहायं चेत्तु साधु-विहारि-धीरम् ।
राजेव प्रहाय विजितराष्ट्रं चरेदेको वने मातङ्ग इव ॥ १० ॥
एकस्य चरणं श्रेयः नास्ति बाले सहायता ।
विचरेदेव चैकाकी कुर्य्यात् पापानि नैव हि ।
अल्पोत्सुकश्च मातङ्गः अरण्यान्यां यथा करी ॥ ११ ॥
अर्थे च जाते तु सुखाः सहायाः तुष्टिः सुखा या त्वितरेतरेण ¶ ।
पुण्यं सुखं जीवितसंचये हि सर्व्वस्य दुःखस्य सुखं प्रहाणम् ॥ १२ ॥
सुखा मात्रीयता लोके अथ पित्रीयता सुखा ।
सुखा श्रामण्यता लोके अथ ब्रह्मण्यता सुखा ॥ १३ ॥
यावज्जरा सुखं शीलं सुखा श्रद्धा प्रतिष्ठिता ।
सुखः प्रज्ञाप्रतिलाभः पापस्याकरणं सुखम् ॥ १४ ॥

तृष्णावर्गः चतुर्विंशः ।

मनुजस्य प्रमत्तचारिणः तृष्णा वर्द्धते मालुरिव ।
स प्लवते चाहरहः फलमिच्छुर्वने यथा वानरः ॥ १ ॥

---

* मिद्धी = अलसः । † चारिकं = चर्य्याम् । ‡ योनिशः = मूलभावनया ।
§ परिश्रयान् = श्वापदान् रागद्वेषभयानि वा । आत्तमनाः = तुष्टमनाः ।
¶ इतरेतरेण = अल्पेनाधिकेन वा द्रव्येण ।

यो वै विषात्मिका तृष्णा यं साहयति जल्पिनी * ।
शोकास्तस्य प्रवर्द्धन्ते प्रतन्वद्भिव वीरणम् ॥ २ ॥
तृष्णां दुरत्ययां लोके यः साहयति जल्पिनीम् ।
तस्मात् शोकाः प्रपतन्ति पद्मिन्द्वरिव पुष्करात् ॥ ३ ॥
तद्वो वदामि भद्रं वः यावन्तोऽत्र समागताः ।
मूलं खनथ तृष्णायाः उशीरार्थीव वीरणम् ।
स्रोत इव नलं मा वो मारोऽमांक्षीत् पुनः पुनः ॥ ४ ॥
वृक्षोऽपि मूले ह्यनुपद्रवे तु छिन्नो दृढ़ो रोहति चैव भूयः ।
एवञ्च तृष्णानुशयेऽप्रनष्टे निवर्त्तते (आवर्त्तते) दुःखमिदं पुनश्च ॥ ५ ॥
यस्य स्रोतांसि षट्त्रिंशत् † भूयासुखितमोदिनः ।
वाहा वहन्ति दुर्दृष्टिं संकल्पा रागनिःसृताः ॥ ६ ॥
सर्व्वदा स्रवति स्रोतः उद्भिन्नता ‡ च तिष्ठति ।
ताञ्च दृष्ट्वा लतां जातां मूलं प्रज्ञया छिन्दथ ॥ ७ ॥
सौमनस्यानि स्निग्धानि सृतानि § सन्ति देहिनः ।
स्रोतःसृताः सुखैषिणः जातिजरोपगा नराः ॥ ८ ॥
तृष्णया पुरस्कृताः प्रजाः परिसर्पन्ति शश इव बद्धः ।
संयोजनसङ्गसक्ता ¶ दुःखं गच्छन्ते चिराय ॥ ९ ॥
तृष्णया पुरस्कृताः प्रजाः परिसर्पन्ति शश इव बद्धः ।
ततस्तृष्णाविनोदाय ‖ भिक्षुराकाङ्क्षेद्विरागं स्वम ॥ १० ॥
यो निर्व्वनार्थो हि वनाधिमुक्तः वनमुक्तो धावति वै वनञ्च ।
तं पुद्गलं पश्यत चैव मुक्तः पुनश्च यो धावति बन्धमेव ॥ ११ ॥
न तद्दृढ़ं बन्धनमाह धीरः यदायसं दारुज-पर्व्वजं वा ।
सारेति बुद्ध्या मणिकुण्डलेषु पुत्रेषु दारेषु च या ह्यपेक्षा ॥ १२ ॥
दृढ़मेतद्बन्धनमाहुर्धीरा अपहारिणं श्लथिलं दुष्प्रमोचम् ।
एतदपि छित्वा च परिव्रजन्ति अनपेक्षिणः कामसुखं प्रहाय ॥ १३ ॥

---

* जल्पिनी — प्रवर्द्धमाना ।

† षट्त्रिंशत् स्रोतांसि — चक्षुःश्रोत्रनासाजिह्वाकाय-मनांसि तथा गन्धरसरूप-शब्दस्पर्श्धर्म्मधातवस्तथा च चक्षुरादिविज्ञानानीति वाह्याभ्यन्तरभेदात् षट्त्रिंशत् ।

‡ उद्भिन्नता — प्रवर्द्धमाना लता इत्यर्थः ।

§ स्निग्धानि — मनोरमाणि । सृतानि — सर्व्वविषयाणि ।

¶ संयोजनसङ्गसक्ताः — भवसङ्गलग्ना इत्यर्थः । ‖ निष्क्रमाये ।

ये रागरक्ता अनुपतन्ति स्रोतसि स्वयंकृते मर्कट इव जाले।
एतदपि छित्त्वा च व्रजन्ति धीरा अनपेक्षिणः सर्व्वदुःखं प्रहाय ॥ १४ ॥
मुञ्च पश्चात् पुरो मुञ्च मध्ये च भवपारगः।
सर्व्वथा मुक्तचेता नोपैषि जातिजरां पुनः ॥ १५ ॥
वितर्कप्रमथितस्य तीव्ररागस्य देहिनः।
शुभानुदर्शिनः तृष्णा भूय एव प्रवर्द्धते।
सुदृढं तथा वै एषः करोति खलु बन्धनम् ॥ १६ ॥
वितर्कोपशमे यो रतोऽशुभं भावयति सदाऽसक्तः।
एष खलु व्यतिक्रामयति एष छिनत्ति मारबन्धनम् ॥ १७ ॥
गतो निष्ठामसन्त्रासो वीततृष्णो ह्यनङ्गणः।
उत्सृज्य भवशल्यानि अन्तिमोऽयं समुच्छ्रयः * ॥ १८ ॥
वीततृष्णो ह्यनादानः † निरुक्तिपदकोविदः।
अक्षराणां सन्निपातं वेद पूर्व्वापराणि च।
स चान्तिमशरीरी वै महाप्रज्ञस्तथैव च।
महापुरुष इत्येव पण्डितैर्हि स उच्यते ॥ १९ ॥
सर्व्वाभिभूः सर्व्वविदस्मि चाहं सर्व्वेषु धर्म्मेषु न चोपलिप्तः।
तृष्णाक्षये सर्व्वजहो विमुक्तः स्वयं ह्यभिज्ञाय कमुद्दिशेयम् ॥ २० ॥
सर्व्वं दानं धर्म्मदानं जयेद्धि तृष्णाक्षिर्वै सर्व्वदुःखं जयेद्धि।
सर्व्वं रसं धर्म्मरसो जयेद्धि सर्व्वां रतिं धर्म्मरतिर्जयेद्धि ॥ २१ ॥
भोगा दुर्म्मेधसं घ्नन्ति नो चेत् पारगवेषिणम्।
घ्नन्ति चाज्ञ इवात्मानं दुर्म्मेधा भोगतृष्णया ॥ २२ ॥
क्षेत्राणि तृणदोषाणि रागदोषा इमाः प्रजाः।
तस्माद्धि वीतरागेषु दत्तं भवेन्महाफलम् ॥ २३ ॥
क्षेत्राणि तृणदोषाणि द्वेषदोषा इमाः प्रजाः।
तस्माद्धि वीतद्वेषेषु दत्तं भवेन्महाफलम् ॥ २४ ॥
क्षेत्राणि तृणदोषाणि मोहदोषा इमाः प्रजाः।
तस्माद्धि वीतमोहेषु दत्तं भवेन्महाफलम् ॥ २५ ॥
क्षेत्राणि तृणदोषाणि इच्छादोषा इमाः प्रजाः।
तस्माद्धि विगतेच्छेषु दत्तं भवेन्महाफलम् ॥ २६ ॥

---

* समुच्छ्रयः = शरीरबन्धनम्। † अनादानः = अविद्याहीनः।

भिक्षुवर्गः पञ्चविंशः।

चक्षुषा संवरः साधुः साधुः श्रोत्रेण संवरः।
घ्राणेन संवरः साधुः जिह्वया साधुः संवरः॥ १॥
कायेन संवरः साधुः साधुर्वाचया संवरः।
मनसा संवरः साधुः साधुः सर्व्वत्र संवरः।
सर्व्वत्र संवृतो भिक्षुः सर्व्वदुःखात् प्रमुच्यते॥ २॥
हस्तसंयतश्च पादसंयतः वाक्येन संयतश्च संयतोत्तमः।
अध्यात्मरतः समाहितः एकः सन्तोषितश्च यस्तमाहुर्भिक्षुम्॥ ३॥
यो मुखसंयतो भिक्षुः मन्त्रभाषी ह्यनुद्धतः।
दीपयति धर्म्मञ्चार्थं मधुरं तस्य भाषितम्॥ ४॥
धर्म्मारामो धर्म्मरतः धर्म्ममनुविचिन्तयन्।
धर्म्ममनुस्मरन् भिक्षुः सद्धर्म्मान्न प्रहीयते॥ ५॥
स्वलाभं नातिमन्येत* नान्येषां स्पृहयं चरेत्।
अन्येषां स्पृहयन् भिक्षुः समाधिं नाधिगच्छति॥ ६॥
अल्पलाभोऽपि चेद्भिक्षुः स्वलाभं नातिमन्यते।
तं वै देवा प्रशंसन्ति शुद्धाजीवमतन्द्रितम्॥ ७॥
सर्वशो नामरूपयोर्यस्य नास्ति ममायितम्।
न चैवासति शोचति भिक्षुरिति स उच्यते॥ ८॥
यो मैत्रीविहारी भिक्षुः प्रसन्नो बुद्धशासने।
अधिगच्छेत् पदं शान्तं संस्कारोपशमं सुखम्॥ ९॥
सिञ्च भिक्षो इमां नावं सेचिता लघुतामियात्।
छित्त्वा द्वेषञ्च रागञ्च ततो निर्व्वाणमेष्यसि॥ १०॥
पञ्च† छिन्धि जहेत् पञ्च पञ्चोत्तरं च भावय।
पञ्चसङ्गातिगो भिक्षुः ओघतीर्णः स उच्यते॥ ११॥
ध्याय भिक्षो प्रमादी मा ते मा कामगुणे ते भ्रमतु मनः।
मा गिल प्रमत्तो लोहगुलिं मा क्रन्द दह्यमानो दुःखी॥ १२॥
नाप्रज्ञस्यास्ति वै ध्यानं प्रज्ञा चाऽध्यायतोऽस्ति न।
यस्मिन् ध्यानं तथा प्रज्ञा निर्व्वाणान्तिक एव सः॥ १३॥
शून्यागारं प्रविष्टस्य भिक्षोर्वै शान्तचेतसः।
भवेदमानुषी रतिः सम्यग्धर्म्मं विपश्यतः॥ १४॥

---

* नात्यर्थं स्पृहयेत्, न अवजानीयात् वा।　　† पञ्च = पञ्चेन्द्रियाणि।

यदा यदा तु स्कन्धानां संमृशत्युदयव्ययौ ।
लभते प्रीतिप्रामोद्यममृतं तद्विजानताम् ॥ १५ ॥
भवति चादिस्तत्रायं भिक्षोः प्राज्ञस्य चेह वै ।
इन्द्रियगुप्तिसन्तुष्टी प्रातिमोक्षे च संवरः * ।
मित्रं भजस्व कल्याणं शुद्धाजीवमतन्द्रितम् ॥ १६ ॥
प्रणीसन्धारवृत्तः † सन् आचारकुशलो भवेत् ।
प्रामोद्यबहुलस्ततः दुःखस्यान्तं करिष्यति ॥ १७ ॥
वर्षिका इव पुष्पाणि मर्द्दितानि‡ प्रमुञ्चति ।
एवं द्वेषञ्च रागञ्च विमुञ्चेयुश्च भिक्षवः ॥ १८ ॥
शान्तवाक् शान्तकायश्च शान्तमनाः समाहितः ।
शान्तलोकामिषो भिक्षुः उपशान्तः स उच्यते ॥ १९ ॥
संवसेदात्मनात्मानम् आत्मानं चोदयात्मना ।
धृतिमानात्मगुप्तः स सुखं भिक्षुश्चरिष्यति ॥ २० ॥
आत्मा हि चात्मनो नाथः आत्मा हि गतिरात्मनः ।
तस्मात् संयमयात्मानं भद्राश्वमिव वाणिजः ॥ २१ ॥
प्रामोद्यबहुलो भिक्षुः प्रसन्नो बुद्धशासने ।
अधिगच्छेत् पदं शान्तं संस्कारोपशमं सुखम् ॥ २२ ॥
स योऽपि दहरो§ भिक्षुः युज्यते बुद्धशासने ।
प्रभासयतीमं लोकं मुक्ताभ्र इव चन्द्रमाः ॥ २३ ॥

ब्राह्मणवर्गः षड्विंशः ।

छिन्धि स्रोतः पराक्रम्य कामानपनुद ब्राह्मन् ।
संस्काराणां क्षयं ज्ञात्वा ब्राह्मण चाकृतज्ञोऽसि ॥ १ ॥
भवति धर्म्मयोर्द्वयोः¶ ब्राह्मणः पारगो यदा ।
अथास्य सर्व्वसंयोगाः अस्तं गच्छन्ति जानतः ॥ २ ॥
यस्य पारमपारं वा पारापारं न विद्यते ।
वीतदरं विसंयुक्तं ब्राह्मणं तं ब्रवीम्यहम् ॥ ३ ॥

---

* प्रातिमोक्षे संवरः = मोक्षधर्म्माचरणमित्यर्थः ।

† प्रणीनां प्रज्ञानां सन्धारेण संस्कारेण वृत्तः वर्त्तमानः प्रज्ञासंस्कृत इत्यर्थः ।

‡ वर्षिकाः — पुष्पितवृक्षाः । मर्द्दितानि = परिम्लानानि ।

§ युवा ।   ¶ संयमभावनाधर्म्मयोः ।

ध्यायिविरजमासीनं * कृतकृत्यमनाश्रवम्।
उत्तमार्थमनुप्राप्तं ब्राह्मणं तं ब्रवीम्यहम्॥ ४॥
दिवा तपति चादित्यः रात्रावाभाति चन्द्रमाः।
सन्नद्धस्तपति क्षत्रः ध्यायी च ब्राह्मणस्तपेत्।
अथ सर्व्वमहोरात्रं बुद्धस्तपति तेजसा॥ ५॥
वाहितपापो ब्राह्मण इति संचर्य्यः श्रमणश्चोच्यते।
प्रव्राजयन्नात्मनो मलं ततः प्रव्रजित इत्युच्यते॥ ६॥
ब्राह्मणं प्रहरेद्धि न नास्मै च ब्राह्मणो मुञ्चेत् †।
धिग्ब्राह्मणस्य हन्तारं योऽस्मै मुञ्चति तस्माद्धिक्॥ ७॥
श्रेयो हि विप्रस्य न खल्वकिञ्चित् ‡ यदा निषेधो मनसः प्रियेभ्यः।
यतो यतो हिंस्रमनो निवृत्तं ततस्ततः शाम्यति दुःखमेव॥ ८॥
यस्य कायेन वाचा च मनसा नास्ति दुष्कृतम्।
त्रिभिश्च संवृतं स्थानैः ब्राह्मणं तं ब्रवीम्यहम्॥ ९॥
यस्माद्धर्म्मं विजानीयात् सम्यक्सम्बुद्धदेशितम्।
सत्कृत्यं तं नमस्येत ब्राह्मणश्चाग्निहोत्रवत्॥ १०॥
न जटाभिः न गोत्रेण न जात्या ब्राह्मणो भवेत्।
यस्मिन् सत्यं च धर्म्मश्च स ब्राह्मणः शुचिश्च सः॥ ११॥
किं ते जटाभिर्दुर्म्मेधः किं ते चाजिनवाससा।
परिमार्जयसि वहिः चान्तरं गहनं च ते॥ १२॥
पांशुकूलधरं जन्तुं धमनीसन्ततं कृशम्।
ध्यायन्तं वन एकाकं ब्राह्मणं तं ब्रवीम्यहम्॥ १३॥
ब्रवीमि ब्राह्मणं नाहं योनिजं मातृसम्भवम्।
भोवादी नाम भवति भवेत् चेत् स सकिञ्चनः।
अकिञ्चनमनादानं ब्राह्मणं तं ब्रवीम्यहम्॥ १४॥
सर्व्वसंयोजनं छित्वा परित्रस्यति वै न यः।
सङ्गातिगं विसंयुक्तं ब्राह्मणं तं ब्रवीम्यहम्॥ १५॥
छित्वा नन्दिं § वरत्राञ्च ¶ सन्दानं ‖ सहानुक्रमम्।
उत्क्षिप्तपरिघं ** बुद्धं ब्राह्मणं तं ब्रवीम्यहम्॥ १६॥

---

* आसीनम्=एकाकिनम्। † अस्मै=प्रहारकाय। मुञ्चेत्=क्रोधं कुर्य्यादित्यर्थः।
‡ न अकिञ्चित् श्रेयः—न अल्पं श्रेयः। § क्रोधम्।
¶ वरत्राम्—आवरणीं तृष्णाम्। ‖ सन्दानं—द्वाषष्टिसंख्यकं दृष्टिसन्तानम्।
** उत्क्षिप्तपरिघं—उन्मोचितकवाटकम्, अविद्यातीतमित्यर्थः।

अक्रोशन् वधबन्धौ च अदुष्टो अधितिक्षति।
क्षान्तिबलं बलानीकं * ब्राह्मणं तं ब्रवीम्यहम् ॥ १७ ॥
अक्रोधनं व्रतवन्तं शीलवन्तमनुश्रुतम्।
दान्तमन्तिमशारीरं ब्राह्मणं तं ब्रवीम्यहम् ॥ १८ ॥
वारीव पुष्करपत्रे आराग्र इव सर्षपः।
यो न लिम्पति कामेषु ब्राह्मणं तं ब्रवीम्यहम् ॥ १९ ॥
यो दुःखस्य प्रजानाति इहैव क्षयमात्मनः।
प्रास्तभारं † विसंयुक्तं ब्राह्मणं तं ब्रवीम्यहम् ॥ २० ॥
मेधाविनम्धीरप्रज्ञम् अमार्गमार्गकोविदम्।
उत्तमार्थमनुप्राप्तं ब्राह्मणं तं ब्रवीम्यहम् ॥ २१ ॥
असंसृष्टमनागारैः उभाभ्यां गृहिभिस्तथा।
अनोकःसार्यल्पेच्छुर्यः ब्राह्मणं तं ब्रवीम्यहम् ॥ २२ ॥
निधाय दण्डं भूतेषु त्रसेषु स्थावरेषु च।
घातयति न हन्ति यः ब्राह्मणं तं ब्रवीम्यहम् ॥ २३ ॥
अविरुद्धं विरुद्धेषु आत्तदण्डेषु ‡ निर्वृतम्।
सादानेषु अनादानं § ब्राह्मणं तं ब्रवीम्यहम् ॥ २४ ॥
यस्य द्वेषश्च रागश्च मानो म्रक्षश्च पातितः।
सर्षप इव आराग्रात् ब्राह्मणं तं ब्रवीम्यहम् ॥ २५ ॥
अकर्कशां विज्ञापनीं ¶ गिरं सत्यामुदीरयेत्।
यया नाभिषजेत् किञ्चित् ब्राह्मणं तं ब्रवीम्यहम् ॥ २६ ॥
यो दीर्घमिह वा ह्रस्वमणु स्थूलं शुभाशुभम्।
लोकेऽदत्तं न आदत्ते ब्राह्मणं तं ब्रवीम्यहम् ॥ २७ ॥
आशा यस्य न विद्यन्ते अस्मिन् लोके परत्र च।
निराश्रयं विसंयुक्तं ‖ ब्राह्मणं तं ब्रवीम्यहम् ॥ २८ ॥
यस्यालया न विद्यन्ते आज्ञाय अकथंकथी **।
अमृतावगाधं †† प्राप्तं ब्राह्मणं तं ब्रवीम्यहम् ॥ २९ ॥

---

* अक्रोशन् = अनिन्दन्। बलानीकं = दृढबलयुक्तम्।
† प्रास्तभारं = भारहीनम्। ‡ आत्तदण्डेषु = दण्डविधायकेषु।
§ अनादानं = अनासक्तम्। ¶ विज्ञापनीं = विज्ञानप्रसारिणीम्।
‖ विसंयुक्तं = बन्धनहीनम्। ** आलयाः = तृष्णाः, आज्ञाय = ज्ञात्वा, अकथंकथी = संशयच्छेदकारी भवति इत्यर्थः।
†† अमृतावगाधं = घनामृतम्, अर्हत्पदम् इत्यर्थः।

य: पुण्यमिह पापञ्च उभे सङ्गमुपात्यगात् ।
अशोकं विरजं शुद्धं ब्राह्मणं तं ब्रवीम्यहम् ॥ ३० ॥
चन्द्रवत् विमलं शुद्धं विप्रसन्नमनाविलम् ।
नन्दिभवपरिक्षीणं ब्राह्मणं तं ब्रवीम्यहम् ॥ ३१ ॥
इमं परिपथं दुर्गं संसारं मोहमत्यगात् ।
तीर्णो पारगतो ध्यायी अनेजो योऽकथंकथी ।
अनुपादाय निर्वृत: ब्राह्मणं तं ब्रवीम्यहम् ॥ ३२ ॥
इह प्रहाय य: कामान् अनागार: परिव्रजेत् ।
कामभवपरिक्षीणं ब्राह्मणं तं ब्रवीम्यहम् ॥ ३३ ॥
तृष्णामिह प्रहाय य: अनागार: परिव्रजेत् ।
तृष्णाभवपरिक्षीणं ब्राह्मणं तं ब्रवीम्यहम् ॥ ३४ ॥
हित्वा मानुषकं योगं दिव्यं * योगमुपात्यगात् ।
सर्वयोगविसंयुक्तं ब्राह्मणं तं ब्रवीम्यहम् ॥ ३५ ॥
अरतिञ्च रतिं हित्वा शीतिभूतं † निरुपाधिम् ।
सर्वलोकाभिभू-वीरं ब्राह्मणं तं ब्रवीम्यहम् ॥ ३६ ॥
च्युतिं यो वेद सत्त्वानामुपपत्तिं ‡ च सर्वश: ।
असक्तं सुगतं बुद्धं ब्राह्मणं तं ब्रवीम्यहम् ॥ ३७ ॥
यस्य गतिं न जानन्ति देवा गन्धर्व्वमानुषा: ।
क्षीणाश्रवं तथाऽर्हन्तं ब्राह्मणं तं ब्रवीम्यहम् ॥ ३८ ॥
यस्य पुरश्च पश्चाच्च मध्ये च नास्ति किञ्चन ।
अकिञ्चनमनादानं ब्राह्मणं तं ब्रवीम्यहम् ॥ ३९ ॥
ऋषभं प्रवरं वीरं महर्षिं विजितारिकम् ।
अनेजं स्नातकं बुद्धं ब्राह्मणं तं ब्रवीम्यहम् ॥ ४० ॥
वेद पूर्व्वनिवासं य: स्वर्गापायं च पश्यति ।
अथाभिज्ञाव्यवसित: प्राप्तो जातिक्षयं मुनि: ।
सर्वव्यवसावसानं ब्राह्मणं तं ब्रवीम्यहम् ॥ ४१ ॥

इति श्रीमद्भगवत्-शाक्यमुनि-भाषितं श्रीहरिहरानन्दस्वामिना पुनर्ग्रथितं धर्म्मपदं समाप्तिङ्गतम् । ओँ ।

---

* मानुषका: दिव्यश्च योग: = आयु: पञ्च कामगुणाश्च ।

† शीतिभूतं = प्रशान्तम् ।

‡ उपपत्तिं = जन्म ।

Sailabimbarama
Dodanduwa, Ceylon
24th April 1905.

Dear Sir,

I am sorry as I did not hear from you for a long time. I think that the work of translation of Visuddhimarga into English which you commenced ~~may~~ must have been done to some extent by this time. I hope I will be able to see any portion of it, if printed already. I know that an English translation of the Visuddhimarga is eagerly waited for by the English speaking ~~public~~ pundits. I did not yet receive the second part+ of "Karpura Manjari" which you promised. I heard that an English-Sanskrit

+ complete work [illegible]

[illegible]

dictionary has been published in America. I wish to have a copy of it.

Herewith I send you a presentation copy of Dhammapada Part I Asvaghosha: Text with glossary published by a pupil of mine Dipankara. Errors are shown in the notes. I am in sound health and hope to hear the same from you

I remain

Yours Sincerely

C. A. Seelakkhan

